www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Şehit Yakınlarının Yas Deneyimine İlişkin Fenomenolojik Bir Araştırma*

A Phenomenological Research on the Grief Experience of Relatives of Martyrs

Nurdan Yağlı Soykan*

Abstract: Grief is an experience that every individual can encounter in certain periods of life. Although the reactions after the losses that are part of life are natural and expected, grief experiences can vary from person to person. While mourning is a painful and meaningless experience for some individuals, some individuals can adapt to this process more easily by gaining a new perspective. While some individuals grieve immediately after the loss, for others, the grieving process can be delayed. The grief sometimes takes a short time, sometimes it never ends. In the process of mourning, individuals may have difficulty in making sense of the death of their loved ones. Especially; the grieving process may be difficult in sudden, unexpected and tragic deaths caused by war, terror, accident or natural disasters. The aim of this study is to reveal how the relatives of martyrs make sense of their grief experiences and their feelings and thoughts about the grief process. This study was designed in a phenomenological pattern with the qualitative research method and the data of study were held semi-structured interviews with the relatives of the martyrs. The interviews continued until data saturation was achieved. Criterion sampling and maximum variation, which are the purposeful sampling methods, were preferred in determining the participants. Content analysis technique was used in the analysis of research data. According to the findings, 10 main themes were reached regarding the grief experience of the relatives of martyrs. These; shock and early times, not saying goodbye, endless grief (“*this is not ours grief*”), delayed grief, recurrent grief, complicated spiritual grief, reflections on health, mother's grief, wife's grief, and child's grief. The results of the research were discussed in relation to the literature and some suggestions were presented.

Structured Abstract: Introduction

In Turkey and in the world, the events of war and terrorism are happening in the past as well as in the present. Terrorism as a problem that Turkey has been fighting for many years, as well as the civil wars that occur in the countries immediately within our borders; It is the source of frequently coming to the agenda of the society, such as martyrdom and the relative of the martyr, and the emergence of multi-dimensional problems. Terrorism does not only target security guards, it can also turn into mass murders in order to scare innocent people. As the violence and pressure caused by terrorism grows; the numbers of martyrs and veterans are increasing and their spouses, sons, parents and siblings can be left behind. These individuals,

* Çalışmada kullanılan veriler 2020 yılı öncesine aittir.

Bu araştırma, yazarın “Şehit Yakınlarına Yönelik Manevi Bakım Uygulamaları” başlıklı devam etmekte olan doktora tezinden üretilmiştir./ “This article is extracted from my ongoing PhD thesis titled “Spiritual Care Practices for Relatives of Martyrs”.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Research Assistant, Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy of Religion

ORCID 0000-0002-1482-8250

nurdanyagli@hotmail.com.

Cite as/ Atıf: Yağlı Soykan, N. (2020). Şehit yakınlarının yas deneyimine ilişkin fenomenolojik bir araştırma. *Turkish Studies - Religion*, 15(2), 255-282. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.43409>

Received/Geliş: 06 May/Mayıs 2020

Checked by plagiarism software

Accepted/Kabul: 20 June/Haziran 2020

Published/Yayın: 25 June/Haziran 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

CC BY-NC 4.0

who are named as relatives of martyrs, may have to deal with some spiritual and psycho-social problems besides losing their loved ones. In this case, an accurate understanding of the grieving processes of the relatives of the martyrs is of considerable importance. In this way, it will help the relatives of the martyrs to cope with the grief process and make sense of the experience of being the relatives of the martyrs.

Methodology

In this study, the qualitative research model was preferred as a method for making inferences about what the mourning experiences of the relatives of the martyrs meant to them and how they experienced this issue. The individuals involved in the research are 21 people who live in Ankara, who are able to read and write, and are male and female individuals between the ages of 25-65. (n = 21, mother of 10 martyrs, wife of 10 martyrs, and child of 1 martyr.)

Before the data was collected during the research process, the necessary permits were obtained from the Ankara University Ethics Committee for a research to be conducted with the relatives of martyrs and veterans. Likewise, prior to the interviews, written permission was obtained from the participants.

During the data collection process of the study, in-depth interviews were conducted with relatives of martyrs on their experiences of mourning. In interviews, no audio recording was taken so that the relatives of the martyrs could easily express their feelings and their world of meaning. During the interviews, it was preferred to keep small notes, the data obtained was transferred to the text on the same day and care was taken not to lose data. During the research process, as it remained on the field for a long time, it was possible to witness the story and the world of the meaning of each martyr closely. In interviews, efforts were made for individuals to express their feelings in a comfortable way, and the researcher avoided any orientation in order to minimize their influence.

The data obtained from all interviews were evaluated by interpretive phenomenological analysis (IPA). Interpretive phenomenological analysis examines individuals' perspectives and each participant in-depth in their original context (Pietkiewicz & Smith, 2014). Contributing to the literature by questioning and clarifying the research conducted is one of the important objectives of the interpretative phenomenological analysis (Smith, 2004).

After evaluating the interviews with interpretive phenomenological analysis, the data is divided into main themes and grouped into sub-themes. In order to ensure their conceptual consistency, the data was frequently re-read, compared with interview notes, and at the end of the field survey, confirmation of the individuals in the study group was obtained. At the same time the data and themes have been re-checked by an external researcher.

Results

As a result of the in-depth interviews, 10 main themes related to the grief experiences of the relatives of the martyrs were found. These are: 1) **the shock and early times**, 2) **the inability to say goodbye**, 3) **the unending grief**, 4) **the delayed grief**, 5) **the recurrent grief**, 6) **the complicated spiritual grief**, 7) **the reflections on health**, 8) **the mother's grief**, 9) **the wife's grief** 10) **the child's grief**.

Conclusion

In this research, which was carried out on the experience of mourning with relatives of martyrs, in-depth interviews were conducted with both mothers and spouses and grief processes were witnessed. With this study, which required a long stay in the field, different families of martyrs were visited along with their relatives. Both during these **condolence visits and interviews**, it was learned that the pain of wives and mothers was different and that the mourning processes were different in this direction. One of the most important findings of this research is that mothers, in particular, are unable to fully live their grief in order to stand strong during this painful process and to support other relatives of the martyr. Indeed, this finding obtained through these observations and interviews has also been confirmed by the martyrs' siblings.

The theme called **"spiritual bond"** in the research is the main starting point of both the unending grief of the relatives of martyrs, their spiritual strength and coping processes. The unending grief process is facilitated by spiritual bonding. The mourning that does not end thanks to this bond is "not mourning, but

something else” as the relatives of the martyrs call it. The source of this bond is the meaning and sanctity that is attached to martyrdom.

The most honorable heritage left by the martyrs to their relatives is to be the “**martyr's relative**”. Although being a martyr relative in terms of spouses brings increased responsibilities, there has never been any social pressure. On the contrary, they have always been held with respect and love for the honor of the martyr. Considering the mobbing suffered by most women who are left alone as a result of divorce or normal death, being single for their martyred spouses has not been a disadvantage. Although this has been criticized, it is a reflection of the high loyalty and love that Turkish society shows to its homeland and those who have died for the sake of the homeland.

One of the most important findings regarding the experience of mourning for spouses is that **the spouses of martyrs did not marry no matter how much time passed**. The theme of not marrying can also be considered related to the theme of spiritual bonding and unending grief. **The ongoing spiritual bond** with the martyred wife is the reason why women do not even think about marriage. Another reason for not marrying is expressed as children by martyred wives. But given the likelihood that women who have children, who have lost or divorced their spouses in other ways, spiritual bonding can be seen as a much stronger cause.

Participant observations and in-depth interviews have shown that almost every relative of the martyr asks himself/herself the question “**Why me?**”. And after this question, the relatives of martyrs are often given the answer “**lucky you!**” or “**this is your test!**”. Being a relative of the martyr is considered equivalent to being able to bury the absence and suffering of the individual who is sent to hereafter/eternity. These citations bring with them the feelings of **delayed grief**, guilt and suppression/tolerance that are tried to be mentioned in the findings, but also become an important tool that leads individuals to complicated spiritual grief. **The finding of complicated spiritual grief is one of the most important findings of this research conducted with relatives of martyrs.**

All services and policies to be carried out for the relatives of the martyrs need to be carefully determined. For the highly sensitive groups, whatever is done in the state and in the social plan is less. Therefore, action plans should be prepared by the relevant institutions to ensure that the relatives of the martyrs are able to spend their grief experiences in a healthy way and to cope with the mourning process. No distinction should be made between the relatives of the martyrs while these services are carried out. **As the mourning processes of mothers and wives differ, each one should be given separate reports of martyrdom.** Each martyr should be supported to live mourning, not to keep pain in it, so that can adapt to life successfully. The support that will be offered to the relatives of the martyrs during the grief process should be provided in cooperation with psychologists, social workers, spiritual care professionals trained in the field of religious psychology and other professional groups based on the principle of volunteerism.

It should not be forgotten that the most valuable asset of a human is its life. Martyrs have passed from their most precious assets to their lives and loved ones for the sake of the defense of their homeland. Martyrs are chosen, their places are obvious, they are paradise. It should be reminded to the martyrs that they are as distinguished and special as the army of martyrs at every opportunity, and that they will meet them in paradise one day and positive religious coping processes should be strengthened with spiritual care practices.

As a result, this work related to mourning experience should be strengthened by studies such as evaluating the relatives of martyrs from different dimensions, exploring the worlds of meaning and identifying their spiritual needs, and these individuals should be supported spiritually and psychologically from a holistic perspective immediately after the martyrdom of their relatives through universities and state official institutions. Studies involving more participants should be carried out with martyred fathers and children of martyrs, a needs analysis should be carried out regarding grief processes and spiritual needs, and all necessary support should be provided by experts in this direction. In addition, more in-depth studies should be carried out with both the martyrs' relatives and different groups regarding complicated spiritual grief, and solutions for this should be developed by identifying the problems of individuals regarding the spiritual field.

Keywords: Psychology of Religion, Finding Meaning, Grief, Complicated Spiritual Grief, Loss, Mourning, Bereavment, Relatives of Martyrs, Phenomenological Method

Öz: Yas, her bireyin hayatının belirli dönemlerinde karşılaşılabileceği bir deneyimdir. Hayatın bir parçası olan kayıpların ardından gösterilen tepkiler doğal ve beklendik olsa da, yas deneyimleri kişiden kişiye değişebilir. Yas, bazı bireyler açısından acılı ve anlamsız bir deneyim olurken, bazı bireyler ise yeni bir bakış açısı kazanarak bu süreçte daha kolay uyum sağlayabilir. Aynı şekilde bazı bireyler yaslarını kaybın ardından hemen tutarken, bazıları için yas süreci ertelenebilir. Yas bazen kısa sürebileceği gibi, bazen de hiç bitmeyebilir. Yas sürecinde bireyler sevdiklerinin ölümünü anlamlandırmakta zorluk çekebilir. Özellikle ani, beklenmedik ve trajik bir şekilde savaş, terör, kaza veya doğal afetler nedeniyle gerçekleşen ölümlerde yas süreci güçleşebilir. Bu çalışmanın amacı, şehit yakınlarının yas deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını ve onların yasa ilişkin duygu ve düşüncelerini ortaya çıkarmaktır. Nitel araştırma yöntemi ile fenomenolojik desende kurgulanmış bu çalışmada, şehit yakınları ile yüz yüze yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere veri doygunluğu elde edilene kadar devam edilmiştir. Katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve maksimum çeşitleme yöntemleri tercih edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde betimsel analiz kapsamında içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre şehit yakınlarının yas deneyimine ilişkin 10 ana temaya ulaşılmıştır. Bunlar; şok ve ilk zamanlar, vedalaşamama, bitmeyen yas/bu bizimki yas değil, ertelenmiş yas, tekrarlayan yas, karmaşık manevi yas, sağlığa yansımaları, annenin yası, eşin yası ve çocuğun yasıdır. Araştırma sonuçları alan yazınla ilişkili bir biçimde tartışılmış ve bazı öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Anlam Bulma, Yas, Karmaşık Manevi Yas, Kayıp, Matem, Şehit Yakını, Fenomenolojik Yöntem

Giriş

Her meslek grubu kendi alanında kıymetli çalışmalar üretmekte ve vatanımızın kalkınmasına katkı sunmaktadır. Fakat bazı meslek grupları vardır ki; onlar evlerinden çıkıp, görevlerine giderken aileleriyle helalleşmek veya vedalaşmak zorundadır. Güvenlik güçleri, polisler ve askerler gerek mesleki anlamda gerekse vatani hizmetlerini yaparken çeşitli tehlikelerle ve zorluklarla karşılaşabilmektedir.

Ülkemizin neredeyse 30 yıldır kararlı bir şekilde mücadele ettiği terör ve sınırlarımızdaki ülkelerde yaşanan iç savaş nedeniyle askerlerimiz ve polislerimiz şehit olabilmektedir. Hatta terör sadece güvenlik görevlilerini hedef almamakta masum insanları korkutmak amacıyla kitle katliamlarına da dönüşebilmektedir (Yıldız vd., 2017: 33). Nitekim, PKK eylemlerinin otuz yıllık can kaybı bilançosu, on bine yakın sivil vatandaş ve beş bin kadar asker ve polisin şehit edilmesi olarak dile getirilmektedir. Şimdiye kadar kırk binden fazla ölümle sonuçlanan bu silahlı mücadele halen devam etmekte ve özellikle yakın tarihte tekrar artan eylemleri de göz önüne alındığında PKK'nın sebep olduğu can kaybı sayısının boyutları daha çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Altındağ, 2020: 34). Terörün sebep olduğu şiddet ve baskı büyüdükçe; şehit ve gazilerin sayıları artmakta, bunlardan geriye ise eşleri, evlatları, anne-baba ve kardeşleri kalabilmekte, şehit yakını olarak isimlendirilen bu bireyler sevdiklerini kaybetmenin yanı sıra bir takım manevi ve psiko-sosyal problemlerle baş etmek zorunda kalabilmektedir.

Aile Bakanlığı tarafından açıklanan istatistiklere göre ülkemizde 10/10/2018 tarihi itibarıyla şehit, gazi ve bunların yakınlarına ilişkin sayısal veriler şu şekildedir: 11038 şehit, 26670 şehit yakını, 44397 gazi, 72029 gazi yakını. Aynı tarih itibarıyla Ankara şehrinde ise toplam 23175 şehit yakını, gazi, gazi yakını, vazife malülü ve vazife malülü yakını bireye hizmet verilmiştir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018).

Şehit yakınlarına yönelik uygulanacak her türlü politikanın dikkatle belirlenmesi ve büyük bir hassasiyetle hareket edilerek yerine getirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yaşanan veya terörle mücadele eden kişilerin kendileri ve ailelerinin mutsuz olması, toplumda huzursuzlukların yaşanması, sosyal barışın sarsılması gibi hususlar söz konusu olabilecektir.

Askerlik konusunda oldukça köklü bir tarihe sahip olan ülkemizin; “**ya şehit olurum ya gazi**” diyen insanlar sayesinde bugünlere geldiği bilinen bir gerçektir. Bugün de şehitlik kavramına bir değer ve bir anlam kaybı yaşatmamak; şehitlere ve onların emanetlerine sahip çıkmakla, onları çok boyutlu olarak desteklemekle mümkün olabilecektir. Şehit yakınlarının yas tutma süreçlerinin doğru bir şekilde anlaşılması ve hem baş edebilmelerine hem de yaşadıkları şehit yakını olma deneyimini anlamlandırmalarına yardımcı olacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Yas ve Yas Tepkileri

Yas; hem kayıp deneyimiyle ortaya çıkan, hüznün veya huzursuzlukla kendini gösteren bir duyguyu, hem de kişisel veya kişilerarası kayıp deneyimini ifade etmektedir (Humphrey, 2017). Yas süreci bireysel ve kişiye özgü olduğu için yas tepkileri de kişiden kişiye değişiklik gösterir (Witztum ve Malkinson, 2009). Hatta bireylerin yas süreçleri ve yas tepkileri de parmak izleri kadar kişiseldir. Aynı aile içinde, aynı ortamda ve aynı cinsiyette bile herkesin yas süreci farklı ve kendine özgü olabilmektedir (Volkan, 2017).

Lindemann (1944: 141) yaptığı ilk sistemli yas çalışmasında, kayıp sonrası görülen tepkileri beş başlık altında toplamıştır: Bedensel belirtiler, zihnin kaybedilen kişinin imgesiyle meşgul olması, kaybedilen kişi ya da kayıp sırasındaki koşullarla ilgili suçluluk duyma, düşmanca tepkiler, kaybın öncesindeki gibi işlev göstermeme.

İlgili çalışmalar ışığında yas tepkileri genel olarak aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (Baker ve Efe, 2018: 4).

Tablo 1: Yaygın Yas Tepkileri

Duygusal Tepkiler	Fiziksel tepkiler	Bilişsel Tepkiler	Davranışsal Tepkiler
Üzüntü	Midede boşluk hissi	İnanmama	Ağlama
Öfke	Nefes alamama	Kafa karışıklığı	Tükenmişlik
Suçluluk	Halsizlik	Zihnin sürekli meşgul olması	Soysal geri çekilme ve yalıtılmışlık
Kaygı	Enerji kaybı	Odaklanmada güçlük	Kaçınma
Yalnızlık	İştah kaybı	Öz güvenin kaybı	Yerinde duramama
Aşırı yorgunluk		Hiçbir şeyden keyif alamama	
Çaresizlik			
Özlem			
Rahatlama			
Şok ve hissizleşme			

2. Yas Sürecini Etkileyen Faktörler

Yas sürecindeki duygu, düşünce ve davranış biçimleri bireyden bireye değişiklik göstermektedir. Bazıları için yas çok yoğun bir deneyimken, bazıları için daha hafif yaşanabilir. Bazıları yas sürecine kaybın hemen ardından girerken, bazıları için bu süreç ertelenebilir. Bazılarının yası kısa sürerken, bazıları için sonsuza kadar devam edebilir (Worden, 2003). Yas

sürecindeki bireyin kişilik özellikleri, ölen kişi ile olan ilişkisi, baş etme stilleri, kültürel özellikleri, dini inancı, ruh sağlığı geçmişi, sosyal destek sistemi gibi etmenler bireylerin yas tepkilerini etkilemektedir (Stroebe vd., 2001: 185). Örneğin yakınına ilerlemiş yaşında, yaşamdan birçok tecrübe edinmiş şekilde kaybeden kişinin yas süreci, her ne kadar kayıp üzücü olsa da, kabul edilebilirliği açısından normal süreçler içinde değerlendirilmeye daha yakınken, cinayet gibi bazı kayıplar sahibine çok daha derin acılar vermektedir (Kara, 2016: 251).

Bu bağlamda bireylerin yas sürecini etkileyen bazı faktörlerin şunlar olduğu söylenebilir: Ölen kişinin kim olduğu, bağlanmanın doğası, ölüm şekli, geçmiş yaşantılar, kayıp yaşayan kişinin özellikleri, sosyal değişkenler, manevi ve kültürel etmenler, kayıp sonrasında stres kaynakları (Baker ve Efe, 2017: 14).

3. Yas Türleri

Yas sürecindeki bireyler hayatlarındaki önemli kişinin kaybının ardından ortaya çıkacak stresli durumları ve olumsuz duygusal yansımaları azaltabilmek için bazı baş etme yolları kullanırlar. Yasın doğal seyrinde yaşanmaması, yas sürecinin uzun sürmesi, yas tepkilerindeki şiddete bağlı olarak üç tür yas sürecinden söz edilmektedir. Bunlar normal yas, travmatik yas ve karmaşık yastır (Stroebe vd., 2001).

Normal yas: Yas tepkilerinin yoğunluğu bireyden bireye değişmekle beraber, kayıp yaşayan bireylerin etkin bir şekilde baş ettikleri ve kaybın ikinci yılından itibaren hayata uyum sağladıkları süreç normal yas sürecidir (Bonanno ve Kaltman, 2001). Normal yas sürecindeki bireylerin üzüntü, suçluluk, inkar, öfke, sürekli olarak ölen kişiyi düşünme, uykusuzluk, iştahsızlık gibi tepkileri altı ay ve iki yıl arasında değişmektedir ve bu sürenin sonunda azalmaya başlaması beklenir (Baker ve Efe, 2017: 24).

Travmatik Yas: Sevilen birinin ani ve şiddet içeren ölümünün ardından bireylerin gösterdiği tepki ve belirtiler travmatik yasa neden olmaktadır (Bonanno, 2004: 20). Ölüm, travmatik bir olaya bağlı olarak ortaya çıktığında, kaybı yaşayan birey hem travmatik olayın etkileri hem de yasla baş etmek durumunda kalmaktadır (Stroebe vd., 2001). Travmatik yası normal yas sürecinden ayıran en önemli etkenler olayın türü, etki yoğunluğu ve yas tepkileridir (Jacobs vd., 2000).

Karmaşık/Patolojik Yas: Karmaşık/Patolojik yas; kaybın ardından en az altı ay geçmesine rağmen bireyin sosyal ve mesleki yaşam alanlarındaki işlevselliğin giderek bozulması olarak tanımlanmıştır (Shear vd., 2011). Bireyin normal yas evrelerinin birinde takılıp kalması sonucunda yas sürecini tamamlayamaması ile gelişen patolojik tepkilerdir. Klinik pratikte farklı bulgu ve biçimlerde görülmesi nedeniyle anormal yas, komplike yas, çözülmemiş yas, maskelenmiş yas, kronik yas, gecikmiş yas gibi değişik şekillerde de adlandırılmaktadır (Bonanno ve Kaltman, 2001).

Karmaşık ya da patolojik yası tetikleyen unsurlardan bazıları **bastırma ve ertelemedir**. Bu gruptaki bireylere güçlü durmaları yönünde yapılan telkinler ve bu duruşun takdir edilmesi duyguların gerektiği gibi yaşanmasını engellemekte ve yas sürecinin karmaşık yasa doğru evrilmesine neden olmaktadır. Sosyal desteğin olmaması ya da yetersiz olması; ölümün sosyal olarak konuşulmasının sakıncalı olması da karmaşık yası ortaya çıkarmaktadır. Kürtaj, intihar veya AIDS gibi ölümlerde aile bireyleri ve toplum bu konuları konuşmamakta ve sosyal destek kaynakları da bunu pekiştirmektedir. Zihnin bir yerlerine gömülen yas ifade edilemediğinden, doğal yas süreci yaşanmamakta ve karmaşık yas ortaya çıkmaktadır (Baker ve Efe, 2017: 25).

Karmaşık Manevi Yas: Maneviyat her ne kadar yas sonrası daha iyi sonuçlarla ilişkilendirilse de, anlamlandırma yapılmadığında ve uygun destek sağlanamadığında aynı zamanda yası önemli ölçüde zorlaştırabilmektedir. Çalışmalar göstermiştir ki bazı yaşlı bireyler sadece

sevdiklerinin ölümü ile ilgili olarak değil aynı zamanda aynı zamanda Tanrı ve inanç topluluklarıyla olan ilişkilerinde karmaşık ruhsal keder (**Complicated Spiritual Grief**) olarak bilinen bir süreci yaşayabilmektedir (Burke ve ark.,2014).

Karmaşık manevi yasta birey; Tanrı ile olan ilişkisindeki çöküş ya da erozyonu içeren manevi bir krizle yüzleşmekte; böylece kayıptan sonra manevi dengeyi yeniden tesis etmek için mücadele etmektedir (Burke & Neimeyer, 2014).

Literatürde yer alan son araştırmalarda karmaşık yas ile karmaşık manevi yas arasında bir ilişki olduğuna dair bulgular da yer almaktadır (Burke ve ark., 2011; Burke & Neimeyer, 2014). Burke ve Neimeyer (2014) 150 katılımcı ile gerçekleştirdikleri bir araştırmada; sevilen birinin ani ve şiddetli ölümü karşısında travma sonrası stres bozukluğu, depresyon ve karmaşık/komplike yasin (complicated grief-CG) yanı sıra; travmatik bir ölüm, yas tutanların temel dünya görüşlerini sarstığı için **karmaşık manevi yas (complicated spiritual grief-CSG)** olarak da bilinen manevi bir krizi hızlandırabileceği, şiddetli ve ani bir ölümle yaslanan bireylerin normal ölümle yaslanan bireylere göre daha fazla karmaşık manevi yas süreci içerisine girdikleri sonucuna ulaşmışlardır.

Burke ve arkadaşları tarafından (2014) komplike/karmaşık yas yaşayan bireylerle gerçekleştirilen nitel bir araştırmada ise, Tanrı'ya karşı olan kızgınlık ve şüphe, alınan manevi destekten memnun olmama ve yaslanmış bireyin manevi inanç ve davranışlarında değişiklikler karmaşık manevi kederin yansımaları olarak bulgulanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada, şehit yakınlarının yas deneyimlerinin onlar için ne anlama geldiği ve nasıl deneyimlediklerine yönelik çıkarımlarda bulunmak için nitel araştırma modeli yöntem olarak benimsenmiştir. Nitel araştırma, resmin tamamını görmeyi, bağlantıları kolay kurabilmeyi, yazmayı, karmaşık bilgileri sınıflandırarak düzenlemeyi, günlük hayattaki alışlagelmedik detayları fark edebilmeyi, farklı açılardan bakmayı, keşfetmeyi ve tamir etmeyi sağlamaktadır (Creswell, 2017). Ayrıca nitel araştırma, insana özgü bireysel özelliklerin farklı ve derin doğasına önem vermekte, bilginin derinliği ve özgünlüğünün önemli olduğu iddiasını savunmakta ve büyük örneklem yerine daha küçük çalışma gruplarından elde edilen derin ve özellikli verilere odaklanmaktadır (Baltacı, 2019: 369).

Araştırma deseni olarak ise; fenomenolojik desen seçilmiştir. Fenomenolojik desenin amacı katılımcıların kişisel ve sosyal dünyalarını nasıl anlamlandırdıklarını detaylandırmak ve belirli deneyimlerinin anlamlarını ortaya çıkarmaktır (Smith & Osborn, 2003).

Çalışma Grubu

Nitel araştırmada örneklem çerçevesinin, evrene ilişkin kestirim ve genellemelerde bulunabilmek için özel olarak belirlenmesi gereklidir. Evreni temsil etmeyen veya evrenin özelliklerini yansıtmayan örnekler üzerinde yapılan çalışmalar, önemli ölçüde hatalı sonuçlara ulaşabilir ve araştırmanın güncelliğini geçersiz kılabilir (Baltacı, 2018: 231). Bu araştırmada çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve maksimum çeşitleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır. “Şehit yakınları” olarak belirlenen örneklem içine, vatan savunması için ve görev esnasında vefat eden, “şehit yakınları” dâhil edilmiştir. Araştırmada yer alan bireyler Ankara’da yaşayan, okuma yazma bilen, 25-65 yaş aralığındaki kadın ve erkek bireylerden oluşmaktadır. Nitel araştırma sürecinde gönüllüler araştırma süreci hakkında bilgilendirildikten sonra 2 kişi ile pilot görüşme gerçekleştirilmiş, araştırma soruları test edilmiş ve bunlar analize dâhil edilmemiştir. Bu çerçevede 10 şehit eşi, 10 şehit annesi ve 1 şehit çocuğu ile derinlemesine ikili görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla ikili görüşme gerçekleştirilen kişi sayısı toplam 21’dir (n=21).

Araştırma Süreci

Araştırma sürecinde veriler toplanmadan önce Ankara Üniversitesi Etik Kurulu'ndan şehit yakınları ve gazilerle gerçekleştirilecek bir araştırma için gereken izinler alınmıştır. İkili görüşmeler gerçekleştirilmeden önce de aynı şekilde katılımcılardan yazılı olarak izin alınmış ardından mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama

Fenomenolojik araştırmalarda en sık kullanılan veri toplama aracı mülakatlardır (Yıldırım ve Şimşek 2005, Kümbetoğlu, 2008). Katılımcı görüşlerini belirlemek üzere yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakatların ise katı sorularla çerçevelenmiş bir yapısı yoktur. Bu durum araştırmacıya hem kendi sorularının cevaplarını alma hem de katılımcının anlamlandırma şekli ve deneyimlerine göre yeni sorular ve akabinde cevaplarla çalışmayı geliştirme imkanı sağlamaktadır (Smith ve Osborn; 2004).

Görüşmeler bir yıl boyunca devam etmiş, bu süre içerisinde şehit yakınlarıyla birden çok derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere konuya dair katılımcılardan elde edilen bilgilerde tekrarların sıklık kazanması fark edildiğinde doyum noktasına ulaşıldığı düşünülerek son verilmiştir. Doyum noktası, araştırma problemine ilişkin yeterli bulguların ortaya çıktığı, örneklemden elde edilen bilgilerin tekrarlandığı bir duruma işaret etmektedir. Bu noktaya ulaşan araştırmacılara veri toplamayı durdurmaları önerilmektedir (Onwuegbuzie & Collins, 2007).

Bu araştırmada, şehit yakınları ile yas deneyimleri üzerine mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlarda şehit yakınlarının duygularını ve anlam dünyalarını rahat ifade edebilmeleri için ses kaydı alınmamıştır. Görüşmeler esnasında küçük notların tutulması tercih edilmiş, elde edilen veriler aynı gün yazıya aktarılmış ve veri kaybı olmamasına özen gösterilmiştir. Araştırma sürecinde uzun süre sahada kalındığı için her bir şehit yakının hikayesine ve anlam dünyasına yakından tanıklık etme olanağı doğmuştur. Görüşmelerde bireylerin duygularını rahat bir şekilde ifade etmeleri için çaba gösterilmiş, araştırmacı etkisini en alt seviyede tutmak adına herhangi bir yönlendirmeden kaçınılmıştır.

Çalışma şehit yakınlarına hizmet eden bir vakıf merkezinde gerçekleştirilmiştir. Ayrı bir görüşme odası düzenlenmiş ve çalışma grubunda yer alan bireylerin kendilerini rahat hissetmeleri için uygun fiziksel ortam yaratılmış ve rahatsız edilmeden etkili görüşmelerin yapılmasına izin verilmiştir.

Veri Analizi ve Yorumlama

Tüm görüşmelerden elde edilen veriler yorumlayıcı fenomenolojik analizle (YFA) değerlendirilmiştir. Yorumlayıcı fenomenolojik analiz bireylerin bakış açılarını ve her bir katılımcıyı kendi özgün bağlamında derinlemesine inceler (Pietkiewicz ve Smith, 2014: 7). Yapılmış olan araştırmaların sorgulanması ve aydınlatılması yolu ile literatüre katkı sağlamak, yorumlayıcı fenomenolojik analizin önemli amaçlarından biridir (Smith, 2004: 229).

Görüşmelerin yorumlayıcı fenomenolojik analiz ile değerlendirilmesinin ardından veriler ana temalara ayrılmış ve kümelendirilerek alt temalar oluşturulmuştur. Veriler kavramsal tutarlılıklarını sağlamak adına sık sık yeniden okunmuş, görüşme notlarıyla karşılaştırılmış ve saha araştırmasının sonlarında çalışma grubunda yer alan bireylerin teyidi alınmıştır. Aynı zamanda dışarıdan bir araştırmacı tarafından veriler ve temalar yeniden kontrol edilmiştir.

Bulgular

Gerçekleştirilen ikili görüşmeler sonucunda şehit yakınlarının yas deneyimlerine ilişkin on ana tema bulgulanmıştır. Bunlar; **şok ve ilk zamanlar, vedalaşamama, bitmeyen yas, ertelenmiş**

yas, tekrarlayan yas, karmaşık manevi yas, sağlığa yansımaları, annenin yası, eşin yası ve çocuğun yasıdır.

Tablo 2: Yas Deneyimine İlişkin Ana ve Alt Temalar

Ana Temalar	Alt Tema 1	Alt Tema 2	Alt Tema 3	Alt Tema 4	Alt Tema 5
Şok ve İlk Zamanlar	Çevreye Yansıması	Aileye Yansıması	Bireye Yansıması	-	-
Vedalaşamama	Olumsuz Etki	Olumlu Etki	-	-	-
Bitmeyen Yas: "Bu Bizimki Yas Değil"	Şehitler Ölmez	Ruhsal Bağ	-	-	-
Ertelenmiş Yas	Kendini Suçlama/ "Sen Şehit Yakımsın"	Acısını Yaşayamama/ "Şehidin Ruhunu İncitme"	-	-	-
Tekrarlayan Yas	Benzer Acılı Durumlarda	Hayatın Zorlukları Karşısında	Yaşlılıkta	-	-
Karmaşık Manevi Yas	Anılandırılmama	Tanrı Algısı	-	-	-
Sağlığa Yansımaları	Fiziksel Yansımalar	Psikolojik Yansımalar	-	-	-
Annenin Yası	Ciğer Acısı	İçinde Tutma/ Duygularını Bastırma	Bir Teselli Ver	Zayıf Sosyal Katılım	-
Eşin Yası	Kadın Olmak	Hürmet Görmek	Çocuklardan Güç Almak	Bırakıp Gidene Kırıklık	Evlennemek
Çocuğun Yası	Özlem	Ruhsal Bağ	İlahi Koruma	Ya Annem de Ölürsa!	-

1. Şok ve İlk Zamanlar

Şok ve ilk zamanlar ana temasının altında üç alt tema belirlenmiştir. Bunlar şok ve ilk zamanların çevreye, aileye ve bireye yansımasıdır. Şehit yakınlarından bazıları bu deneyimin ilk yıllarını ve şok halini çocuklarına sarılarak atlatmakta, çocuklar anneler için bir teselli kaynağı olmaktadır. Bu teselliye rağmen iki çocuk annesi bir katılımcı, eşinin şehit olmasının ardından uzunca bir süre çevresinde yaşlı insanlar gördüğünde üzüldüğünü belirtmektedir.

“Eşimin şehit olması çok ağırıma gitti. İki çocuğum var onlara sarıldım, teselliyi onlarda buldum.

“İlk zamanlar etrafımda yaşlı insanları görmek istemiyordum. Eşim çok gençti ölmüştü, onlar yaşlıydı ama hayattaydı. Bu haksızlık değil mi diye düşünüyordum.”

Bazı şehit yakınları ise ilk zamanlar, uzun bir süre çocuklarını dahi fark edemeyecek haldedir. Şehit eşine ait şu sözler durumu ifade etmektedir:

“27 yaşında dul kaldım. Üç sene, tam üç sene aynı etekle gömleği giydim. Hep aynı giysilerle dışarı çıktım. Ben gencim, peşim sıra bakarlar, namusuma laf gelir diye korktum, giymedim. Sekiz sene hiç düğüne gitmedim. Eşimi kaybettikten altı sene sonra çocuğumu fark ettim.”

İlk zamanlar yaşanan duygunun bireylere yansımaları da birbirlerine benzemektedir. Eşi şehit olduğunda bir yaşında ve dört yaşında iki çocuk annesi olan bir katılımcı ve beş çocuk annesi başka bir katılımcı yaşadıkları şok ve hissizleşme durumunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Eşim şehit olduktan sonra 2 yıl boyunca ne üşüdüğümü ne acıktığımı hissettim.”

“İlk zamanlar yasımızı çok yoğun yaşıyoruz, her şey bir rüya, bir hayalmiş gibi geliyor. Bir sene hiçbir şeyi bilinçli yapmıyordum, bilinçli değildim, adeta sarhoş gibiydim, ama tabi ki ailelerimizden manevi destek görünce bu süreç daha kolaylaştı.”

Şehit anneleri açısından da şok ve ilk zamanlar eşlerinkine benzer bir seyir izlemektedir. Şehit Annesi bir katılımcı ilk zamanlar evladının acısından kendinde olmadığını, uzun süre kendine gelemediğini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Şehit olduğu hafta evde çok ziyaret edenler oldu. Hiç aklıma gelmeyen kimseler eve gelmiş ama ben farkında değilim. Aylarca kendime gelemedim. Uzun bir zaman geçince, iki seneden fazla belki de, kardeşlerime “falanca niye taziye gelmedi” diye sordum, geldi sen hatırlamıyor musun dediler. İnanın hiç birini hatırlamıyordum. Evladımın acısından, ciğerimin yangınından gözüm kimseleri görmedi ki.”

2. Vedalaşama:

Vedalaşamama yas deneyimine ilişkin ana temalardan biri olarak bulgulanmıştır. Şehit yakınlarıyla yapılan görüşmelerde vedalaşamamanın hem **olumlu** hem de **olumsuz** açıdan yas sürecini etkilediği bilgisi edinilmiş, iki alt tema ile bu bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

Buna göre vedalaşamama kabullenmeyi geciktirme ve öldüğüne inanamama nedeniyle şehit yakınlarının çoğu tarafından olumsuz olarak görülmektedir. Genellikle şehidin, ağır yaralanma veya patlama sonucu bedeninin zarar görmesi nedeniyle cenazesinin yetkili birimlerce hazırlanmış olarak ve tabutun içinde evine getirilmesi vedalaşamamaya neden olmaktadır. Bu duruma zaman zaman ailelerin düşüncesizliği de eklenmekte ve yas süreci şehit olan kişiyle vedalaşamadan deneyimlenmektedir.

“Eşim girdiği bir çatışmada şehit oldu. Onu ancak morgda cenaze soğuduktan sonra görebildim. Diğer şehit eşleri ne mutlu sana en azından görebilmişsin diyorlar fakat ben öyle düşünmüyorum. Cenazeyi bana çok geç gösterdiler, orada yatan eşim değildi sanki. Vedalaşamadım.”

“Eşim ve oğlumun şehit olduğu olayda ben de vuruldum. Bir süre sonra acı haberi bana verdiler. Ne kocamın ne oğlumun cenazelerini görebildim, vedalaşamadım onlarla.”

“Gittim ki kayınvalidem, kayınbabam mezarın etrafındalar tam defnedilirken. O an ne kadar kıskandım anlatamam. Hiç yer yoktu onun kabrinin başında. Vedalaşamadan toprağa koydular.”

Bazı şehit yakınları ise son kez görememenin ve vedalaşamamanın sanılanın aksine kendilerini olumlu yönde desteklediğini ve sanki hep uzaklarda bir yerde, görevinin başındaymış gibi hissettiklerini şu sözlerle aktarmışlardır:

“Eşimi son kez göremedim. Cenaze hazırlanmış geliyor çoğumuz göremiyoruz zaten. Kabullenmemiz gecikiyor bu nedenle. Fakat şu da var ki sanki hala görevinin başında, gurbette görevini yapıyormuş gibi hissettiriyor. Bu anlamda iyi bir bakıma.”

3. Bitmeyen Yas: “Bu Bizimki Yas Değil”

bitmeyen yas: "bu bizimki yas değil"

şehitler ölmez

ruhsal bağ

“Yas Türü: Bu Bizimki Yas Değil” olarak isimlendirilen bu tema, “Yas Süreci” ana temalarından biridir. Bu ana temaya ait “şehitler ölmez” ve “ruhsal bağ” başlıklı iki alt tema bulgulanmıştır.

Şehit yakınları içinde bulundukları sürecin “bu bizimki yas değil” sözleriyle kendi içinde özel ve anlamlı olduğunu ifade etmekte, bu özellikli durumun nedenini ise dini literatürde kendine yer bulan “şehitlerin ölmediği” vurgusuyla açıklamaktadırlar. Onlara göre ölen sadece şehitlerin bedenidir, şehitler uzak bir yerde hala görevlerinin başında ve sevdiklerinin arkasındadır.

“Eşimin ölümünden bahsederken bile öldü demem ben, şehit oldu derim, şehitlik normal bir ölüm değil, hatta bize göre ölüm bile değil. Yakın çevremdekiler, işyerindekiler “benim de babam öldü, benim de eşim öldü, annem öldü vs.” diyerek beni teselli ediyorlar. Ama bilmiyorlar ki şehitlik normal ölümler gibi değil. Bizim yaşadığımız yas değil başka bir şey.”

Bu ana temaya ait bir diğer alt tema ise “ruhsal bağ” başlıklı temadır. Katılımcılar şehitliğe yüklenen anlam ve şehitlerin ölmediği inancının etkisiyle kaybettikleri yakınlarıyla hala ruhsal bağ içerisinde olduklarını belirtmektedirler. Ruhsal bağ ise; şehit olan bireyle ilişkinin devam etmesi, baş etme sürecinin kolaylaşması ve buna yönelik atıflar olarak değerlendirilebilir. Bu ruhsal bağ, yukarıda geçtiği gibi çok nadir de olsa şehit olan yakınlarıyla vedalaşamamayı bile baş edebilecek bir durum olarak görmelerine neden olabilmektedir.

“Sanki arkamızda bir destek eşim, bir üzüntüde, sıkıntıda kalalım rüyamıza giriyor. Bir sıkıntı yaşayacağımız zaman bizi uyarıyor ve hissediyorum. Ben bunu çok yaşadım hayatımda.”

4. Ertelenmiş Yas:

Yas Süreci ana temasının alt temalarından biri de "Ertelenmiş Yas" başlıklı temadır. Şehitlik, dini literatür, kültürümüz ve Anadolu Bilgeliği açısından ne kadar anlamlı ve önemliyse, aynı şekilde şehit yakını olmak da o derece değerli görülmektedir. Fakat şehit yakınlarına sunulan bu değer, onların duygularını bastırmalarına, yaslarını yaşayamamalarına ve içlerinde biriktirmelerine neden olabilmektedir. Yasın ertelenmesine iki faktör neden olmaktadır. Bunlar şehit yakını olmak ve yasin dışavurumu olan ağlama ve keder hallerinin şehidin ruhunu inciteceği algısıdır. Buna rağmen yas yaşanıyorsa **kendini suçlama** ve **tahammül** duyguları bireylerde baş göstermektedir.

Şehit eşi; "Çocuklarım hiç ağlamadılar. Ama ben ağladım. Gayet normal değil mi ağlamam? Ağladım ama isyan etmedim, bağırp çağırmadım." sözleriyle bir şehit yakını olarak yaşadığı suçluluğu ve duygularını onaylatma isteğini dile getirmektedir.

Aynı şekilde bir şehit annesi de; "Oğlun şehit oldu ağlamak yakışmaz, oğlunun ruhu incinir, rahatsız olur diyorlar, içimde tutuyorum acımı. Ağlamaya da korkuyorum." sözleriyle şehit olan oğlunun ruhunu incitmekten yani acısını yaşamaktan korktuğunu ifade etmektedir.

Şehit kardeşi ise, annelerin yası bastırmalarına yönelik yukarda yer verilen bulguyu destekler nitelikte duygularını şöyle dile getirmektedir:

"Annem iyi görünüyor ama bence hiç iyi değil. Annem hep içine atıyor. İçine ata ata nereye kadar gidecek böyle! Ata ata bir yere kadar gider! Bütün duygularını içinde yaşıyor, şehit annesi diye üzülmeye hakkı yok mu?"

5. Tekrarlayan Yas

Şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerde, katılımcılar yakınlarının şehit olmasının üzerinden uzun bir zaman geçse de acılarının tazelenemediğini ve yeniden hatırladıklarını ifade etmişlerdir. Tekrarlayan Yas olarak nitelendirdiğimiz bu durum iki nedenle ortaya çıkmaktadır: a) Yası hatırlatan acı bir durum yaşandığında, b) Hayatın zorlukları karşısında, c) Yaşlılıkta

5.1. Yası hatırlatan acı bir durum yaşandığında:

Şehit yakınları her şehit cenazesinde, medyada okudukları ve izledikleri her şehit haberinde şehitlerini hatırladıklarını ve acılarının tekrarladığını ifade etmektedir. Bir şehit eşi bu duygularını şöyle dile getirmektedir:

"Dalgalanan her bayrakta, o bayrağın kırmızısında şehidim aklıma geliyor. Dün bir helikopter düştü. İki askerimiz şehit oldu. Duyunca çok kötü oldum, acım yüreğimde tazelendi. Şehidimin yaşadıkları aklıma geldi yeniden."

“Geçtiğimiz aylarda yaşanan İstanbul’da depreminde bütün telefon operatörleri servis dışı olmuş, ülkenin dört bir yanıyla iletişim kopmuştu. Çok uzun sürmeyen bu durum oğlum eğitim gördüğü için beni çok sarstı. O endişe dolu anlarda oğluma ulaşamadığım için kaybetme korkusunu tekrar yaşadım, eşime duyduğu acıdan çok daha derin bir acı hissettim, aradan geçen bir kaç günde bile kendine gelemedim.”

5.2. Hayatın zorlukları karşısında:

Özellikle şehit eşleri, çocuk yetiştirirken bir takım sorunlarla karşılaşabilmekte ve eş desteğine ihtiyaç duyabilmektedirler. Bu sorunlar çocukların eğitim hayatlarıyla ilgili olabildiği gibi, bazen de evlilik hayatlarıyla ilgili olabilmektedirler. Bu alt temaya ait bazı ifadelerle aşağıda yer verilmiştir:

“Çocuklar büyürken, evlendikten sonra, sorunlarını paylaşmak istiyorsun. En önemlisi o paylaşmak. Acını mutluluğunu. Bir destek bekliyorsun. İyiyi kötüyü paylaşmak...”

“Eşim bütün sorumluluğu bana bıraktı gitti. İki oğlum da üniversitede okuyor, ikisine de yetiştirmeye çalışıyorum. Geleceklerini tek başına düşünmek bile yoruyor beni. Keşke yanımda olsaydı diyorum.”

5.3. Yaşlılıkta:

Şehit yakınları ilerleyen yaşlarda eşlerinin veya evlatlarının yokluğunu derinden hissetmektedir. Eşler yanlarına bir hayat arkadaşı aramakta, yolda kol kola yürüyen yaşlılara, birlikte yaşanan çiftlere imrenmektedir. Şehit eşlerinin bu temaya ilişkin ifadeleri şöyledir:

“İlk yıllarda çok sorguladığım oluyordu. Neden ben Allah’ım diye çok sordum. Şimdi bile Kızılay’da kol kola yürüyen yaşlıları görünce “Rabbim sen bize çok mu gördün?” diye soruyorum kendi kendime. Kıskanıyorum valla yalan değil. Bu yaşa gelince böyle düşüncelerim olmaya başladı.”

“Seksen yaşında hala birlikte olan yaşlıları görünce çok özeniyorum.”

Yine de şehit eşleri gönüllerindeki enginlikle yan yana gördükleri genç çiftlere sağlık ve ömür boyu mutluluk dilemektedir.

“Evet, yaşlılara özeniyorum ama gençleri görünce de dua ediyorum. Kimse bizim yaşadığımızı yaşamasın. Ayrılmasınlar birlikte yaşlansınlar istiyorum.”

Çocuklar evlenip gitmişse, ev bomboş kalmışsa eşe olan hasret artmakta, bu duygu zaman zaman yerini korkuya da bırakmaktadır. Korkulardan ve yalnızlık duygusundan sığınılan liman ise duadır.

“Ev kalabalıktı uzun bir süre. Büyük kızım evlendi. Küçük olan okuyor. Ev bomboş artık. Geceleri eşimin duvarda asılı resmine bakıp keşke yanımda olsaydı dediğim çok oluyor. Kızlar tek başıma evde korkup korkmadığımı soruyor. Korksan ne olacak ki, ne değişecek ki. Eninde sonunda yalnız kalacağız. Duamı edip yatıyorum.”

Tekrarlayan yas; söz konusu **anne-baba** olduğunda ilerleyen yaşlarda kendini daha fazla göstermektedir. Kültürümüzde de kendisine yer bulan ve özellikle erkek evlatların anne-babanın bakımını üstlenmesine dair uygulamalar anne-babanın yaşlılık dönemlerinde yaslarının yeniden gündeme gelmesine, yaşasaydı evladımız bize bakardı düşüncesine kapılmalarına neden olmaktadır. Bir şehit annesine ait ifadeler aşağıda yer almaktadır:

“Biliyor musunuz insan yaşı ilerledikçe evladının yokluğunu daha çok hissediyor. Yaşlandık artık, yaşasaydı belki bize bakardı, kol kanat gererdi diyoruz eşimle bazen. Evladından bekliyor insan işte.”

6. Karmaşık Manevi Yas

Şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen görüşmelerde, karmaşık manevi yasa ilişkin bulgular elde edilmiştir. Yakınlarının şehit olmasının ardından “neden ben?” sorusu özellikle yasin ilk yıllarında sorulmaktadır. Karmaşık manevi yasin ortaya çıkmasında en temel neden ise anlamlandıramama ve Tanrı algısıdır. Bireyler yaşadıkları deneyimin üzerine Yaradan’a sitem edebilmekte, cezalandırıldıklarını düşünebilmekte, anlamlandıramama onları isyana kadar götürebilmektedir. Bu temaya ilişkin görüşlere aşağıda yer verilmiştir:

“Eşim şehit olalı uzun zaman oldu. Aradan yıllar geçse de bazen kendi kendime sormadan edemiyorum, Allah’a sitem ediyorum bazen, neden diyorum, neden? Anlam veremediğim zamanlar oluyor.”

“Eşim ilk şehit olduğu yıllar çok isyan ettim. Çok kızdım, ağladım. Ağlamak neyse de Allah’a kızdığım zamanlar oldu. Neden ben sorusunu çok sordum? Neden benim evlatlarım yetim kaldı? Bu nedenler cevapsız kaldığı için isyana götürdü. Şimdi pişmanım ama Allah affetmez diye de korkuyorum. Hep aklıma geldikçe tövbe ediyorum, tövbelerim kabul ediliyor mudur?”

“Eşim şehit olduğunda henüz yedi buçuk yıllık evliydim. İki çocuğumla bu dünyada yapayalnız kalmış hissettim kendimi. Üç yıl hep isyan ettim. Neden diyordum kendi kendime, neden ben Allah’ım?”

“Çocuklarım hiç ağlamadılar, içlerinde tuttular. Ama ben ağladım. Gayet normal değil mi ağlamam? Ağladım ama isyan etmedim, bağırp çağırmadım.”

7. Sağlığa Yansımaları

Yas kendisi bir hastalık değildir ancak bireyin bedensel, zihinsel ve ruhsal bütünlüğünü derinden etkileyebilen bir süreçtir. Katılımcılar yakınlarının şehit olmasının ardından fiziksel ve psikolojik bir takım sağlık sorunlarıyla karşılaşabilmektedir. Fiziksel yansımalar, vücudun farklı noktalarında ağrılar olarak ortaya çıkabilirken, zaman zaman onkolojik hastalıklar da görülebilmektedir. Psikolojik yansımalarda ise yas sürecinin hemen başlarında alınan uzman desteği katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Bu temaya ilişkin bazı katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Eşim şehit olduğunda çok gençtim. Severek evlenmiştik, onun gidişini kabullenemedim. Hem de çok uzun yıllar kabullenemedim. Ta ki geçtiğimiz birkaç yıl içinde meme kanseri teşhisi alana

kadar. Bir göğsümü ameliyatla aldılar. Yıllardır içimde yaşadığım ve anlamlandıramadığım bu acı sağlığıma yansıyınca ancak düşünmeye başladım.”

“Eşim şehit olduktan sonra şiddetli omurga ağrıları çekmeye başladım. Belim, sırtım ve boynum çok ağrıyor. Şiddetli baş ağrıları olabiliyor. Bedenim de çok yıprandı bu sürede. İşyerinde bizlerle uğraşanlar da çok oluyor. Bazen yöneticiler anlayışsız olabiliyor. Kendini iyi hissetmiyorsan psikoloğa git diye kızıyorlar. Zaten gittim psikoloğa.”

8. Annenin Yası

Anne-babaları etkileyen en zor deneyimlerden biri evlatlarının ölümüdür. Şehit annelerinde bu deneyimin izleri belirgin bir şekilde fark edilmiştir. Katılımcılardan bir şehit annesi, içindeki evlat acısı sesinin rengine, konuşmasına ve yaşam enerjisine yansımış kadınlardan biridir. Konuşurken sesi ağır bir hasta gibi çıkmakta, cümleleri peş peşe sıralamaya ise takati bulunmamaktadır. Oğlu şehit olalı bir yıldan fazla zaman geçmiştir ama enerjisi hala yerine gelmemiştir. Kendini iyi hissettiği yerler ise şehit ailelerinin gittiği dernek ve bağ evidir.

“Bir yılı geçti yavrum şehit olalı. Geriye bir kızı ve eşini bıraktı. İçim yanıyor. Buralarda, derneklerde faaliyetler yapıyoruz eşimle, her hafta geliyoruz. Bizim gibi insanlara yardım etmeye çalışıyoruz. Bir de hafta sonları bağ evine gidiyoruz. Orda sebze, meyve yetiştiriyoruz.”

Bir şehit eşinin oğlu da babası gibi polis olmak istemiş ve emniyet teşkilatında üst düzey görevlere gelmiştir. Güneydoğu'da görev yaptığı esnada terörist başının doğum günü kutlamaları sırasında çıkan olaylarda başından yaralanmıştır. Durumu ağırdır, komadadır. Aynı günlerde anne(şehit eşi) kutsal topraklarda umre ibadeti için bulunmaktadır. Şehit eşi, bir anne olarak evladına dair kaygısını ve yaşadığı deneyimi şöyle aktarmaktadır:

*“Umreden döndüğümüzde havaalanında gözüm oğlumu aradı, yoktu. Biraz sonra telefonum çaldı, arayan oğlumdu ve başından geçenleri anlattı. Duyduklarımdan sonra aylarca kendime gelemedim. **Meğer ben eşime hiç üzülmemişim, oğlumu yaşayınca anladım.** Biz eşler evlatlarımızla teselli olmuşuz, eşlerimizin anneleri için çok daha zor oldu demek ki...”*

Şehit annelerinde **içine atma ve biriktirme** duygusunun baskın olduğu, şehit yakını olmanın acılarını yaşamalarına engel olduğu, kültürel ve toplumsal bir baskıyla bu süreci geçirdikleri görülmüştür. Bir şehit annesi, oğlunun resimlerinden oluşturduğu hatıra köşesinin bile şehit yakını olduğu için en yakınları tarafından kınandığını ve günah olarak belirtildiğini ifade ederek şunları söylemiştir:

*“Ağlıyorum, **ağlama oğlunun ruhu rahatsız olur** diyorlar. Zaten genel olarak da sakin bir yapım vardır. Birine kırılısam bile içimde tutarım söyleyemem. Şimdi de acımı içimde yaşıyorum. Oğlumun odasına onun resimlerinden oluşan bir köşe yaptım, onu bile bana çok görüyorlar. ‘Bu resimleri asma günah, oğlunun ruhu rahatsız olur’ diyorlar. Ben o resimleri her gün öpüyorum, konuşuyorum onlarla. O resimlerin orda olması beni çok mutlu ediyor. Torunumla gidiyoruz resimlerle konuşuyoruz.”*

Şehit annelerinin **teselli bulacakları bir evlatlarının olmamasının** baş etme süreçlerini etkilediği dikkatten kaçmamıştır. Şehit eşleri eğer varsa geride kalan evlatlarıyla bir parça da olsa teselli olabilirken, anneler için durum daha farklıdır. Şehidin emaneti torunlar evlat hasretlerini ve içlerindeki yangını hafifletse de bir evladın yeri her zaman ayrıdır.

“Dört çocuğum vardı, bu en küçükleriydi. Şimdi hiçbirini gözüm görmüyor, evladımla beraber onlar da öldü sanki. Meğer ben en çok içlerinde Muhammedimi severmişim. Ne evlatlarımı ne torunlarımı gözüm görmüyor.”

Şehit anneleri eğer eşleri hayatta ise sosyal etkinliklere katılım konusunda eşlere bağımlı olabilmektedir. Erkek eşler sivil toplum örgütlerine ve etkinliklere katılıyorsa şehit annelerinin de sosyal katılımları daha fazla olabilmektedir. Bu durumun istisnalar bulunmakla birlikte, genel olarak şehit annelerinin eğitim ve sosyo-ekonomik düzeyleri zayıftır. Belli bir yaşa kadar sosyal hayatla bağlantıları kocaları veya çocukları aracılığıyla gerçekleşen özellikle ileri yaştaki şehit anneleri, evlatlarının şehit olmasının ardından da sosyal katılım sağlamak, diğer şehit aileleriyle bir araya gelebilmek için eşlerinin desteğine ihtiyaç duyabilmektedir.

“Bu yaşa geldim kendi başıma uzak bir yere gidemem. Toplu taşıma araçlarını kullanamam. Her yere eşim götürür. O götürürse gidebiliyorum yani, yoksa şehit ailelerinin derneklerine, vakıflarına gitmek isterim. Benimle aynı acıyı yaşayan insanlarla birlikte olmak isterim. Şehit yakınları ziyarete gelince mutlu oluyorum, halimden anlıyorlar diyorum.”

9. Eşin Yası

Katılımcılarla gerçekleştirilen görüşmelerde yas sürecinde eş olmanın ve kadın olmanın anlamına dair bulgular elde edilmiştir. Bir şehit eşi olarak kadın olmanın hem olumlu hem de olumsuz süreçleri içerdiği görülmüştür. Şehit eşlerinden bazıları kadın olmanın “şehit eşi” bile olsa yanında bir erkek olmadığı için zor olduğunu ifade ederken, bazı şehit eşleri ise “şehit eşi” oldukları için hem çevreleri hem de akrabaları tarafından her zaman hürmet ve destek gördüklerini, sahiplenildiklerini ifade etmişlerdir.

9.1. Kadın Olmak:

Aşağıda ifadelerine yer verilen şehit eşi, kadın olmanın olumsuz yanlarını deneyimleyen katılımcılardan biridir. Aynı giysilerle dışarı çıkmak ve süslenmemek onun için kendini koruyucu çözüm yollarından biridir. Bu arada kendini koruma güdüsünün altında yatan neden ise dedikodular ve korkudur.

“27 yaşındaydım eşim şehit olduğunda. Üç sene, tam üç sene aynı etekle gömleği giydim. Hep aynı giysilerle dışarı çıktım. Ben gencim, peşim sıra bakarlar, namusuma laf gelir diye korktum, giymedim.”

Bir başka şehit ise eşinin ardından zor deneyimler yaşadığını ifade etmiş, bu zorlukların da hem eşi vefat etmiş bir kadın olmaktan hem de babasız bir çocuk büyütmekten kaynaklandığını söylemiştir.

“Eşimin şehit olmasının ardından büyük zorluklarla karşılaştım...”

Babası çocuk büyütmeyi bizlere sorsunlar. Bir kadın olarak yetim çocuk büyütme çok zor. Çoğu zaman devletimiz yanımızdaydı sağ olsun. Yaşıyoruz ama nasıl yaşadığımızı sadece bu acıyı yaşayanlar bilir.”

9.2. Hürmet Görmek:

Şehit eşleriyle yapılan görüşmelerde yas sürecinde aileden ve akrabadan hürmet ve saygı görmelerinin baş etmeyi olumlu yönde desteklediği bilgisine ulaşılmıştır. Şehit eşleri kendilerini ve deneyimlerini, normal şekilde eşleri Hakka göçen kadınlardan farklı görmektedirler. Kendilerini “ayrıcalıklı” olarak nitelendiren şehit eşleri, çevrelerinin kendilerine güvendiklerini, onlarla ilgili insanların akıllarına olumsuz düşüncelerin gelmediğini ve bundan dolayı baş etmede ve yaşamlarında kolaylıklar yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

“Biz diğerlerinden farklıyız. Kendimizi farklı görüyoruz. Eşi hayatta olmayan bir kadın olarak bunun hiç dezavantajını yaşamadım. Biz özeliz yani. Bize ayrıcalık var.”

“...Maalesef toplumumuz bazı konularda çok cahil hala. Fakat ben eşi şehit olmuş bir kadın olarak hiç böyle bir duygu yaşamadım. Aksine ailemden, akrabalarımın hep hürmet gördüm, hep el üstünde tutuldum. Gece yarısı evden çıksam, trene binip çocuklarımın yanına gitsem kimse bu kadın nereye gidiyor demez, diyemez. Aksine nereye gideceksen biz götürelim derler. Hiç akıllarına bile gelmez kötü düşünceler. Asla farklı düşünmezler. Bize çok güveniyorlar. Zaten toplum bize bunu hissettiriyor. Bize ayrı bir saygı var. Bu şehit eşi olmanın bir ayrıcalığı.”

9.3. Çocuklardan Güç Almak:

Yas sürecinde çocuklarından güç almak ve onlar için ayakta durmak şehit eşlerine dair önemli bulgulardan biridir. Çocuğu olan bütün şehit eşleri aynı görüşü bildirmişlerdir. Çocuğu olmak bazen adanmışlığı, fedakarlıkları, evlenmemeyi ve sorumluluk duygusunun yükünü de beraberinde getirmektedir. Bu süreçte Yaradan’dan güç isteme, sadece kendileri için değil aynı zamanda evlatlarının başında olabilmek içindir. Hüzün duygusu ise bâkidir.

“İçimde hep bir hüznün duygusu var. Ama çocuklarım için bu acıya dayanmak zorundayım.”

“Çocuklarımın varlığı bana teselli oldu hamdolsun, zaten o acı hep sürecektir nasıl unutulur ki, unutmuyorsun ama o anki gibi de olmuyorsun, o anın sıcaklığıyla “dayanamayacağım, benim için hayat bitti, hayatın anlamı yok artık” diyorsun ama zaman geçtikçe acın hafifliyor. Allah’ım evlatlarım için, kendim için bana güç ver diyorsun. Çocukların mutlu oldukça, okula gittikçe, arkadaşlarını sana anlattıkça sen de mutlu oluyorsun. Acıyı unutmuyorsun ama hafifliyor. Bununla baş edemezsen çocuklarına yardımcı olamayacağını biliyorsun.”

9.4. Birakıp Gidene Kırgınlık:

Bir eşin şehit olması birlikte inşa edilen bir yuvanın ıssız kalmasını, çocuklara dair bütün sorumlulukların zamansız ve plansız bir şekilde annenin üzerinde olmasını ve bu yeni hayata adaptasyonun zorluklarını beraberinde getirmektedir. Eşler ise, şehit olan kocalarına yas tutmak ve kırgın olmak duyguları arasında gidip gelmektedir.

“Bir dönem de kızıyordum eşime, aslında hala da kızıyorum. Sanki hayattaymış gibi trip yapıyordum ona kızıyordum; bizi bırakıp gitti diye. Bir resmi var, üniformalı resmi, salonda başköşede duruyor, sabah akşam onu öpüp yatıyoruz, duamızı okuyoruz. Bazen bakıyordum kızıyordum resmine, her şeyi benim üzerime atmış gitmiş, sonra beni anlıyor mudur acaba, kızdığımı üzülüyor mudur diye üzülüyordum?”

Toplumda var olan yaygın bir dini inanışa göre cennette şehitler hurilerle birlikte. Bir katılımcı eşi şehit olduktan sonra bu bilgiyi çevresinden duymuş, kıskançlık ve kırgınlık duygusuyla birlikte unutulma korkusu da yaşamakta, ağlayarak duygularını paylaşmaktadır.

“Cennette şehitlere eş olarak hurilerin verileceğini duydum. Biz burada onları özlerken, çabalarken, omuzlarımızdaki yükü kaldırmaya çalışırken onlar cennette bizi unutacaklar mı?”

9.5. Evlenmemek

Şehit eşleriyle gerçekleştirilen uzun süreli derinlemesine görüşmelerde eşlerin şartlar ne olursa olsun evlenmedikleri görülmüştür. Şehit eşlerinin evlenmemesi bulgulara yer alan ruhsal bağ teması ile yakından ilişkilidir. Eşler, şehitlerinin ölmediğini ve her an onlarla birlikte olduklarını düşünmekte, kendilerini de bu yüzden bekar olarak görmemektedir. Görüşme yapılan her bir şehit eşinin parmağında evlilik yüzükleri hala durmaktadır. Şehit eşlerinin evlenmemesi aradan ne kadar zaman geçerse geçsin, sosyo-ekonomik şartlar ne olursa olsun değişmemektedir. Türk toplumunda şehit eşlerine özgü olan bu durum, aynı zaman da şehitliğe ve onun kutsallığına karşı tutum ve davranışları göstermesi bakımından dikkate değerdir. Dolayısıyla şehitler kadar eşleri de seçilmiştir ve bu onurla hayatlarına devam etmektedir.

“Evlenmeye hiç ihtiyaç bile hissetmiyoruz. Yani ne demek istediğimi anlatabilmişimdir umarım. Aklımıza bile gelmiyor.”

10. Çocuğun Yası:

Bu araştırma kapsamında çoğunlukla yetişkin bireylerle görüşüldüğü için, bu temada yer alan çocuğun yasına dair bulgular annelerin ve çocukların ifadeleri ile desteklenmiştir.

10.1. Özlem:

Bir şehit şehit eşi, çocuğuyla arasında geçen bir diyalogdan hareketle, çocuğunun deneyimini ve hissettiklerini şu sözlerle aktarmıştır:

“Bir gün “babasızlığını hissediyor musun?” diye sordum yavruma. “Anneciğim her şeyim olabilir ama babasızlığımı yine de çok hissediyorum” dedi. Amcaları da sağ olsun çok arar sorarlar, fakat yine de babanın yerini ne tutabilir ki?”

Bir başka şehit eşinin ise lise çağındaki oğlu zaman zaman baş etmede zorlanabilmektedir. Özel günlerinde babasını yanında görmeye alışık olan şehit çocuğu, babasının yokluğuyla acı çekmektedir. Karne aldığı gün de bunlardan biridir.

“En küçük oğlum ara dönemde karne aldı, lise son sınıf öğrencisi. Karne aldığı gün ağlayarak eve geldi, odasının penceresini açarak avazı çıktığı kadar bağırdı ve ağladı.”

10.2. Ruhsal Bağ:

Katılımcılardan bir şehit eşi ve çocuklarına göre ise babaları zaten ölmemiştir ve uzaklarda bir yerde görevinin başındadır. Babaları şehit olalı bir yıl olmayan 21 ve 18 yaşındaki erkek çocuklardan büyük olanı, babalarının ruhunun her zaman yanlarında olduğuna inanmakta ve her an o ruhsal bağı hissetmektedir. 21 yaşındaki şehit çocuğu E.’ye göre babasının kabrine gitmek sadece bedenini ziyaret etmektir. Ölen bedendir, ruh ise ölmemiştir ve her yerde onunla birlikte. Bir

“Biz şöyle diyoruz: “Bizim babamız şu an görevimiz başında, o ölmedi, biz öyle diyoruz. Biz de yine burada dimdik eşimizle ailemizle ayaktaız. Babalarının kabri memlekette olduğu için ziyarete gidelim dedim çocuklara. Büyük oğlum “sen de iki de bir her hafta gidelim gidelim diyorsun, babamın bedeni orda ruhu bizim yanımızda, ben sağma baksam babamı görüyorum, soluma baksam babamı yanımda hissediyorum” dedi. Ama bunu anlatırken de gözleri doldu, içi kilitleniyor farkındayım...”

10.3. İlahi Koruma

Şehit çocukları, hayatlarının çıkmaza girdiği dönemlerde Yaradan tarafından korunduklarını ve yollarının açıldığını düşünmektedir.

“Ben bir şehit çocuğu olarak Rabbimin desteğini hep yanımda hissettim. Babamın gölgesi ve gizli bir el adeta hep üzerimizdeydi.”

Şehit çocukları kendi çocuklarına da dedelerini büyük bir gururla anlatmakta, bu şerefli miras nesilden nesile aktarılmaktadır. Sadece şehit çocuklarının değil, şehit torunlarının bile vatanseverlik duyguları dikkate değerdir.

“...Fakat Rabbim de her zaman yanımızda oldu, bizi kimselere muhtaç etmedi. Evlatlarımı hiç görmedikleri kahraman dedelerinin hikayeleriyle büyüttüm. Benim oğlum göremediği dedesinin yasını tutuyor. Nerde bir şehit cenazesi varsa oraya gidiyor. Oraya ait hissediyor kendini. Yeğenim okulda İstiklal Marşını dinlerken ağlamaya başlıyor, susturamıyorlar. ‘Ne oldu kızım sana’ dediklerinde, ‘şehit olan dedem aklıma geldi’ diye cevap veriyor. Biz evlatlarımızı şehitliğin şeref ve haysiyetine layık olarak yetiştirmeye çalışıyoruz. Bu onuru her zaman bir şeref madalyası olarak taşıdık. Devletimiz de şehitler arasında ayırım yapmasın. Eski şehit, yeni şehit gibi ayrımlar bizleri derinden yaralıyor. Şehitlik tanımı yapılsın ve ortak bir tanım olsun.”

10.4. Ya Anneme de Bir Şey Olursa!

Şehit çocukları babalarının şehit olmalarının ardından annelerinin sağlık durumlarıyla ilgili kaygılanabilmekte, ya anneme de bir şey olursa korkusu yaşayabilmektedirler. Bu alt temaya ait bulgular şehit eşleri tarafından şöyle dile getirilmiştir:

*“... Ben de kadın hastalığından rahatsızım. Bu durumu oğlumla paylaşıp paylaşmama konusunda kararsız kaldım ve sonunda söyledim. Çocuğum o günden beri tedirgin çünkü **“bensiz ayakta duramama kaygısı, sana da bir şey olursa ben ne yaparım korkusu”** yaşıyor. Gelip gidip sürekli soruyor. Ona üzülmemesini söyledim. Hayat dursaydı baban ölünce ben durdururdum, sen de benim için, sevenlerin için hayatta kalacaksın sayet bana bir şey olursa dedim.”*

Tartışma

Bu araştırmada şehit yakını olma deneyiminin anlamı ve nasıl tecrübe edildiğine dair görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerden on adet ana tema elde edilmiştir. Bu temalardan birincisi şok ve ilk zamanlar başlıklı temadır. Bu tema altında şehit yakınlarının yasın hemen başlarında ve ardındaki süreçte yasa ilişkin verdikleri tepkilere dair bulgular elde edilmiştir. Literatüre bakıldığında **şok ve uyuşukluk** duygusunun normal bir yas sürecinin olağan evrelerinden biri olduğu gözükmemektedir (Bowlby, 1961). Şehit yakınlarının şok ve ilk zamanlar olarak adlandırılan bu dönemde gösterdikleri yas tepkileri de, genel yas tepkileriyle uyum göstermektedir (Lindemann, 1944). Özdemir (2019) tarafından şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen nitel bir araştırmada, ailelerin şehit haberini aldıkları ilk anda verdikleri tepkiler arasında “şok ve inanmama” en fazla katılımcı tarafından dile getirilen cevap olmuştur. Üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilen nitel bir çalışmada da öğrencilerin kayıplarının yakınlığa göre duygu ve davranışlarının değiştiği, özellikle de anne-baba-kardeş gibi daha yakın kayıplarda isyan ve öfke gibi olumsuz duyguların baskın olduğu sonucuna varılmıştır (Kara, 2017).

Araştırmaya ilişkin bir diğer ana tema ise **vedalaşamama** başlıklı tema olmuştur. Şehit yakınları ani ve travmatik bir şekilde gerçekleşen ölüm olayı nedeniyle sevdikleriyle vedalaşamamaktadırlar. Şehidin cenazesi ise mevcut uygulamalar gereği ve de çoğu defa beden bütünlüğü bozulmuş olduğu için hazırlanmış, bayrağa sarılmış ve tabut içerisinde törene gelmektedir. Yakınlarını son bir defa göremeyen, bedenlerine dokunamayan katılımcılarda ise vedalaşamama ölümün geç kabullenilmesini beraberinde getirmekte, veda arzusu içlerinde bir uhde olarak kalabilmektedir. Şehit eşleriyle bir araya gelinen toplu etkinliklerde eşlerin birbirlerine “sen son kez eşini görebildin mi? Vedalaşabildin mi?” tarzından sorular sordukları gözlemlenmiştir. Eşini göremeyenlerin, vedalaşamayanların ise görenlere imrendikleri fark edilmiştir. Volkan’a (2018) göre; kaybın arkasından yasın çözümlenerek yaşama devam edilebilmesi için kaybedilenin ne anlama geldiğinin değerlendirilmesi, ölenle ilişkinin yeniden gözden geçirilmesi ve sonra onu geleceği olmayan bir anıya dönüştürmek gerekmektedir. Yapılan çalışmalarda da, beklenmedik, şiddet içeren veya engellenebileceğine inanılan bir ölüm biçiminin yas tutma sürecini uzatabileceği ve komplike yas ve diğer psikolojik bozukluklar ile sonuçlanabileceği belirtilmektedir (Gamino, Sewell ve Easterling, 2000). Kültürümüzde de yas sürecinin sağlıklı geçirilebilmesi ve vedalaşmaya yönelik gelenekler vardır. Mezarlıkta kabrin üzerine kürekle toprak atmak, yakınına toprağa bırakmak kişinin ölümü anlamasına ve vedalaşmasına destek olan uygulamalardandır (Volkan, 2018).

Şehit yakınları deneyimlerinden ve yas sürecinden bahsederken yaşadıkları yas türünün veya sürecin kendilerine özel, anlamlı ve baş etmeyi destekleyen bir yanı olduğunu belirtmişlerdir. Araştırmanın nitel bulgularında bahsedilen “**ruhsal bağ**” ve “**yas türü**” iç içedir. Şehit yakınlarının yaslarını diğer yaslardan ayırmalarının en temel nedeni şehit olan bireyle kurdukları “**ruhsal bağ**”dır. Bu bağ ne sonradan kurulmuştur ne de bir kopmaya uğramıştır. Birey şehit olmuştur, ölen sadece bedenidir, aradaki bağ ise hala canlı ve diridir. Bu aradaki bağ, içinde bulundukları yas sürecinin “şehit yakını olmaya has” bir nitelik taşımasında en önemli etkidir. Literatüre bakıldığında, yasın evrelerinden birinin de kabullenme olduğu görülmektedir. Bireyin ölüm gerçeğini kabullendikten sonra baş etmeyi öğrendiği, kendini yeniden yapılandığı ve hayata döndüğü evre bu evredir (Kübler-Ross, 1997). Ruhsal bağ; yeniden yapılandırmayı ve baş etme sürecini desteklemektedir.

Şehit yakınları tarafından “**bu bizimki yas değil, başka bir şey**” sözleriyle ifadesini bulan bu durum; sadece şehit yakınlarına has ve onlara özeldir. Dolayısıyla içinde bulundukları yas süreci hiç bitmemektedir. “**Bitmeyen yas**” olarak alan yazında ifadesini bulan bu kavram, sürekli yas tutanlar ve kaybın sıcaklığını her zaman içlerinde hissedenenler içindir. Bitmeyen yas sürecinde yas tutan kişi kaybıyla asla barışamamakta, yıllar sonra bile yas belirtileri gösterebilmektedir. Bitmeyen yas türünde bireyler evinin bir bölümünde adeta türbe gibi bir köşe ayırmakta ve ölen kişinin onlarla birlikte olduğuna inanmaktadırlar (Volkan, 2018).

Literatürde “**bitmeyen yas**” olumsuz birtakım sembollerle ifade edilse de; şehit yakınları açısından bitmeyen yas deneyimi olumsuz görülmemektedir. Bitmeyen yasın karmaşık ve hastalıklı bir deneyime **dönüşmemesinin temelinde**, şehit olan kişiyle kurulan **ruhsal bağ** yatmaktadır. Dolayısıyla şehit yakınları açısından bitmeyen yas; literatürdeki tanımından farklı yaşanmaktadır. Nitekim şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen nicel bir çalışmada yas ile kayıptan bugüne kadar geçen süre arasında ve yine yas ile şehidin arkasından yaşanan yas süresi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır (Sarı, 2018). Aynı şekilde şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen nitel bir araştırmada da şehit yakınlarının hepsi ne kadar zaman geçerse geçsin acılarının bitmediğini ve çok taze hissettiklerini belirtmişlerdir (Esen Ateş, 2018). Bu sonuçlar bitmeyen yasın şehit yakınlarına has özellikler gösterdiğine dair bulgularımızla örtüşmektedir. Yani aradan ne kadar zaman geçerse geçsin şehit yakınlarındaki yas ve yas tutma süresi değişmemektedir.

Araştırmanın nitel analizlerinde şehit yakınlarında “**yasın ertelenmesi ve duyguların bastırılması**” yönünde birtakım bulgular elde edilmiştir. Şehitliğe yüklenen anlam ve kutsallaştırma, şehit yakınlarının “seçilmiş” bir zümre gibi görülmelerine neden olmakta, bu “seçilmişlik” ise olumlu taraflarıyla birlikte şehit yakınlarının duygularını tam olarak yaşayamamalarına neden olabilmektedir. “Sen şehit yakınısın, şehidin ruhunu incitme” şeklinde ifade bulan bu yaklaşım, bu bireylerin vakur olmak ve vatan düşmanlarını sevindirmemek adına acılarını içlerinde yaşamalarına ve yaslarını ertelemelerine yol açabilmektedir. Dahası yaslarını yaşayanlar kendilerini suçlu hissedebilmekte, ağlayıp ağlamama noktasında da ikilemler ortaya çıkabilmektedir. Literatürde gecikmiş yas, engellenmiş yas, bastırılmış yas olarak nitelenen süreç, bireyin sürekli beraberinde götürdüğü, kronikleşmiş bir yas türüdür. Bazı bireyler yas sürecine hemen girerken bazıları bu süreci ertelenmiş olarak yaşayabilmektedir. Yine bazıları için yas nispeten kısa sürerken, bazıları için sonsuza kadar devam edebilmektedir (Worden, 2003). Literatürde yası etkileyen faktörlere göz atıldığında farklı değişkenlerin bir arada olduğu görülmektedir. Ölen kişinin kim olduğu, bağlanmanın doğası, ölüm şekli, geçmiş yaşantılar, kayıp yaşayan kişinin özellikleri, sosyal değişkenler, manevi ve kültürel etmenler ile kaybın ardından ortaya çıkabilen stres kaynakları bunlardan bazılarıdır (Baker ve Efe, 2018). Ölen kişinin kim olduğu sorusuna verilen cevap “şehit” olduğundan, ölüm şekli tam olarak bilinemediğinden, manevi ve sosyo-kültürel nedenlerle şehit yakını olmak anlamlı görüldüğünden bu değişkenlerin her birinin “yası etkilemesi ve yası ertelemesi” de mümkün olabilmektedir.

Volkan (2018); yas dönemlerinde yasla ilgili acı veren duygulardan bireyin kendini koruması, uyum sağlamış gibi görünmesi fakat duyguların yaşanmasına izin verilmemesini “kederin yokluğu” kavramıyla açıklar. Keder yokluğunu yaşayanlar, yoğun duygularını bastıran kahramanlar dışardan bakıldığında alkışı hak etseler de aslında bu kahramanların sonunun kötü olacağı kesindir. Çünkü Volkan’a göre “**yas tutmada başarısızlık, kırık bir kemiği onarmadaki başarısızlıkla eşdeğerdir**” (Volkan, 2018). Er ve arkadaşları (2018) da; şehit yakınlarıyla gerçekleştirdikleri bir çalışmada sosyal çevrenin duyguların bastırılması ve yasın ertelenmesine yönelik etkilerine değinmektedir. Bu çalışmada da şehit yakınları, çevrenin kendilerinden daha metanetli ve sakin davranışlar beklediğini ve yas sürecini yaşamakta zorlandıklarını ifade etmişlerdir.

Şehit yakınları ile gerçekleştirilen görüşmelerde en az ertelenmiş yas kadar **tekrarlayan yas** da ön plana çıkmıştır. Yası hatırlatan benzer acılı durumlarda, hayatın zorlukları karşısında ve yaşlılık dönemlerinde şehit yakınları acılarının tazelendiği ifade etmişlerdir. Literatürde, bu durumun elemin komplike olması halinde gerçekleştiği, komplike yas sürecindeki bireylerin de çevrelerindeki herhangi bir şey kendi kayıplarını hatırlatır hatırlatmaz ağladıkları, acı ve öfke hissettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır (Özel Erguvan, 2017). Volkan’a (2018) göre de, bir kayıp her zaman canlanabilir ve yeniden can yakabilir. Bu nedenle yasımızı tam anlamıyla tutsak bile ölüme ilişkin yıl dönümlerinde keder yineleyebilir. Yasa ilişkin evreler her zaman bir bütünlük veya bir düzen içerisinde yaşanmayabilir. Keder sırasında hiçbir şey durduğu gibi durmaz, kişi bir evreden çıkar ama o evre yeniden tekrarlanır, döner durur. Göka’ya (2018) göre de kaybın insan psikolojisindeki temel etkilerinden biri de her kaybın geçmiş kayıpları canlandıracağı gerçeğidir. Çünkü insan belleği benzerlik ilkesine göre işlemekte, aynı nitelikteki bilgiler bellekte aynı yerde depolanmakta ve bir kayıp yaşantısı önceki tüm kayıp yaşantılarının yeniden canlanmasına neden olmaktadır. Nitekim şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen bir çalışmada duygu durum ile medyada çıkan terör ve savaş haberlerinden etkilenme düzeyi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir (Sarı,2018). Dolayısıyla benzer durumlara görsel olarak şahit olmak şehit yakınlarının duygu durumları üzerinde etkili olabilmektedir.

Tekrarlayan yas, eşler söz konusu olduğunda **hayatın zorlukları karşısında** kendisini daha fazla göstermiştir. Eşlerinin şehit olmasının ardından, plansız ve beklenmedik bir şekilde aile

sorumluluklarını üzerine alan eşler, baş etmede zorlandıkları durumlarda kendilerini tekrarlayan bir yas sürecine bırakabilmektedirler. Alan yazında yas tepkisinde önemli olan noktalardan birinin kaybedilen bireyin yakınlığı, örneğin eş veya çocuk olmasına dair bilgiler yer almaktadır (Baker ve Efe, 2018). Aileden bir üyenin kaybedilmesi; ölen kişi ile ilişkinin kaybedilmesi, aile sisteminin kaybı, umut ve hayallerin kaybı gibi çoklu kayıplara neden olmaktadır. Bu durum ailenin dengesinde ilişki ve sorumlulukların düzenlenmesi, zaman, enerji ve para dâhil olmak üzere kaynakların gözden geçirilmesi bağlamında değişikliklere yol açmaktadır (Şimşek Arslan ve Buldukoğlu, 2019).

Yaşlılık döneminde şehit yakınları açısından yas kendini bir şekilde tekrarlamaktadır. Şehit eşleri yaşlılık dönemlerinde **yalnızlık** duygusuyla paralel olarak eşlerinin yokluğunu daha çok hissetmektedirler. Şehit anne ve babaları ise yaşlandıklarında yanlarında her an bulunmasını arzu ettikleri bir evladın yokluğunu dile getirmişlerdir. Literatürde genel olarak yaşlılık dönemi; yalnızlık duygusu, rol, statü ve gelir kaybı, barınma ve mekânsal sorunlar, kuşaklar arası çatışma, psikolojik ve biyolojik değişikliklerin meydana getirdiği zorluklar ve tüm bunlara dair sosyo-kültürel beklentilerle ilişkilendirilmektedir (Güngör, 2012). Bunun yanı sıra eş kaybı ve yas sürecine etkileriyle ilgili çalışmalar da oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu çalışmalar hem kadınlarla hem de erkeklerle yapılmıştır (Clayton, Halikas ve Maurice, 1972). Kadınlar da erkekler de eşlerinin ölümünün ardından şok, hissizleşme, kızgınlık, suçluluk, korku, endişe ve yalnızlık dibi benzer duyguları hissetmektedirler. Zisook, Mulvihill ve Shuchter (1990) tarafından 250 kadın ve 100 erkekle gerçekleştirilen çalışmanın sonuçlarında, yasin ardından hissedilen duygular arasında, yalnızlık en fazla birey tarafından dile getirilen duygu olmuştur. Aynı şekilde ülkemizde şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen çalışmaların sonuçlarıyla da araştırmamızın bulguları örtüşmektedir. Esen Ateş (2019) tarafından gerçekleştirilen araştırmada şehit eşleri çocuklarının sorumluluğunu almak ve babanın yapması gereken görevleri de yerine getirmek zorunda kaldıklarını ve bunun hem kendilerini geliştirdiğini hem de çok yorduğunu söylemişlerdir. Bir diğer nitel araştırmada ise şehit eşleri, yarım kalmış hayallerini, yeni evlenen çiftleri görmeyi yas sürecini zorlaştıran faktörler olarak dile getirmişlerdir (Özdemir, 2019).

Alan yazında yeni bir kavram olan **karmaşık manevi yasa** ilişkin bulgular da görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Burke ve arkadaşları (2014) yaptıkları bir çalışmada karmaşık manevi keder sürecinde olan bireylerin, sadece sevdiklerinin ölümü için acı çekmediklerini aynı zamanda Tanrı ve inanç toplulukları ile ilişkilerinde de derinden acı çektiklerini belirtmişler, karmaşık manevi kederin bireyin Tanrı'ya karşı güvensizliği ile dini pratiklerindeki bozulmayı konu edinen iki boyutlu bir süreç oluştuğunu öne sürmüşlerdir. Karmaşık manevi yasta birey; Tanrı ile olan ilişkisindeki çöküş ya da erozyonu içeren manevi bir krizle yüzleşmekte; böylece kayıptan sonra manevi dengeyi yeniden tesis etmek için mücadele etmektedir (Burke & Neimeyer, 2014). Araştırmalarda çeşitli yas deneyimi geçiren katılımcıların % 48'inde karmaşık manevi yasa ilişkin bulgular yer almaktadır (Burke ve ark., 2014). Bu araştırma sonuçlarında, kayıplarının manevi anlamını vermek için mücadele eden yaşlı ebeveynler (Lichtenthal, Currier, Neimeyer ve Keese, 2010) , Tanrı'ya kızgın veya uzak hisseden cinayet mağdurları (Burke ve ark., 2011) ya da sevdiklerinin öldürülmesinin ardından bir mucize için Tanrı'ya yalvaran yaşlı bireyler (Thompson ve Vardaman, 1997) dahil olmak üzere çok çeşitli örneklere rastlamak mümkündür. İkili görüşmelerde karmaşık manevi yasin temel nedenleri olarak Tanrı algısı ve anlamlandırılmama doğrultusunda görüşler dile getirilmiştir. Özdoğan'a (2005) göre de Allah anlayışını kaynaklardan ve toplumsal yaklaşımlardan yola çıkarak oluşturanlarda korku ve kaygı baskın olabilmekte, bu yaklaşıma sahip bireyler hayatı bir sınav yeri olarak görmekte, bu düşünce stres ve kaygıyı beraberinde getirdiği gibi kurban psikolojisinin bir sonucu olarak yaşanan deneyimden anlam çıkarak yararlanabilmeyi engellemektedir.

Şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen ikili görüşmelerde yas deneyimlerinin **sağlığa yansımalarına** ilişkin bulgular da elde edilmiştir. Bu yansımalar psikolojik olabildiği gibi fiziksel bir takım problemleri de beraberinde getirebilmektedir. Engel (1961); yasin kendisinin hastalık olmadığı ve bu sürecin doğal gidişine müdahaleye ihtiyaç bulunmadığı belirtmektedir. Alan yazında yas sürecinin fiziksel ve davranışsal bağlantıları ise kendine yabancılaşma, dalgınlık, sosyal içe çekilme, kaybedilene ilişkin rüyalar, kaybedileni hatırlatan yer, kişi ve nesnelerden kaçınma, ağlama, huzursuzluk, aşırı hareketlilik, enerji eksikliği, tat ve uyku bozuklukları ve diğer somatik şikayetler olarak ifade edilmektedir (Casarett, Kutner ve Abraham, 2001). Kayıp ve yas yaşantısı, literatürde, artmış depresyon oranı ile de ilişkilendirilmektedir (Adler ve ark., 1994; Kessler, Kendler, Heath, Neale ve Eaves, 1992). Freud (2011) Yas ve Melankoli üzerine yazdığı eserinde, “Yasta dünya yoksullaşmış ve boşalmıştır, melankolide bu benin kendisidir” diyerek, yas ve depresyonun ilişkisine önemli bir açıklama getirmiştir.

Literatürde karmaşık yas sevilen kişinin ani, şiddetli ölümü karşısında; çok hissetme, acı duyma, ölümü kabul etmeme, kişiyi aşırı özleme, sürekli onu arama, zihnin sürekli ölen kişi ile meşgul olması, günlük işlevselliklerde bozulma gibi belirti ve tepkilerin normal yas sürecinden zaman olarak daha uzun ve daha şiddetli olması olarak tanımlanmaktadır (Prigerson ve ark., 1995). Buna ek olarak karmaşık yasin kalp hastalıkları, bağışıklık sistemi hastalıkları, tansiyon ve kanser gibi fizyolojik rahatsızlıkların yanı sıra artmış sigara ve alkol kullanımı ve intihar düşüncelerine yol açtığı da belirtilmiştir (Prigerson ve ark., 1995; Stroebe ve Stroebe, 1993).

Alan yazında şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen araştırmalarda da yas deneyiminin **psikolojik yansımalarına** ilişkin bulgular yer almaktadır. Nicel bir araştırmada; şehit yakınlarında antidepresan kullanımına göre duygulanım düzeyleri arasındaki ilişkiden bahsedilmektedir. Buna göre “hayır kullanmıyorum” diyenlerin duygu durum puan ortalaması ile “evet, kullanıyorum” diyenlerin puan ortalaması arasında anlamlı bir fark görülmektedir. Buna göre olumsuz duygu durum düzeyi artanlar daha fazla antidepresan kullanmaktadır (Sarı,2018). Ayrıca şehit yakınlarının çoğu yasin psikolojik yansımalarını sosyal destekle atatabildiklerini söylemekte, psikolojik yardım ihtiyacı hissetmemekte ve bu konuda yetersiz kalmaktadırlar (Esen Ateş, 2019). 26 şehit yakını ile gerçekleştirilen nitel bir araştırmada ailelerden 18’i psikolojik destek almadığını belirtirken, 8’i destek aldıklarını ifade etmişlerdir (Özdemir, 2019). Dolayısıyla şehit yakınlarında yas sürecinin sağlığa yansımalarına ilişkin bulgularımızla bu araştırmaların bulguları birbirleriyle örtüşür niteliktedir.

Yas, şehit yakınlarında özellikle **annelerde** kendine has özelliklerle deneyimlenmektedir. Annelerde duygularını içinde yaşama, kültürel ve toplumsal baskıyı en fazla dikkate alan taraf olma ve sosyal hayatlarının kısıtlı olması yas deneyiminin temel karakteristikleridir. Dolayısıyla anneler toplumsal cinsiyet rolleri gereği ve korunması gereken varlıklar olarak görülmeleri açısından kadın olmanın dezavantajlarını yaşamaktadırlar (Yıldız ve Kenevir, 2016). Evlatlarının şehit olmasının ardından babalar ve kardeşler hayata daha kolay adapte olabilirken, anneler aynı hızla bu süreci geçirmekte zorlanabilmektedirler. Çalışmayan ve sosyal aktivitelere katılabilmek için kocasının desteğine ihtiyaç duyan şehit anneleri kendilerine yeni sorumluluk alanları yaratma zorlanabilmekte, teselli olabileceği bir evladın hasretini çekmektedirler.

Volkan (2018); Kayıptan Sonra Yaşam adlı kitabında bir uçak kazasından ve özellikle acılı bir annenin duygularından bahsetmekte, bu kazaya dair betimlemeyi şöyle aktarmaktadır: *“Yolcuların aileleri ve arkadaşları Kennedy Havaalanı’nda kavuşma umuduyla toplanmışlardı ama sonuç felaket oldu... İlk korkunç kabullenmeme dalgasından sonra bazıları ağladı, bazıları ise sessizliğe bürünerek derin düşüncelere daldı. Bir kadın kaybettiği çocuğu için kaderle tartışır gibiydi: Böbreklerimi, kalbimi, yaşamımı verirdim. Onun yerine beni alman daha mantıklı olurdu.”*

Literatürde de şehit yakınları ile gerçekleştirilen bir araştırmada, kadınların yas düzeyi ortalama puanlarının erkeklerin yas düzeyi ortalama puanlarından yüksek olduğu ve her iki cins arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür (Sarı, 2018). Bu, araştırmanın bulguları destekler nitelikte bir bilgi olarak oldukça değerlidir. Bunun yanı sıra Özdemir (2019) tarafından şehit yakınlarıyla gerçekleştirilen nitel bir çalışmada da, yas sürecinde başka evlatlar ve torunların olmasının anneleri baş etme sürecinde desteklediğine dair bulgulara yer verilmiştir. Söz konusu araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, bu araştırmanın bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir.

Araştırmanın bulgularında **çocuğun yasına ilişkin özlem, ruhsal bağ, ilahi koruma ve “ya anneme de bir şey olursa”** alt temaları elde edilmiştir. Ruhsal bağ, çocuklarda da oldukça güçlü bir şekilde kendini göstermiştir. Şehit çocukları babalarına duydukları özlem duygularını, ruhsal bağ aracılığıyla biraz olsun gidermektedir. Burada da en güçlü etken şüphesiz ölen bireyin şehit olduğu gerçeğidir. Şehit çocukları hayatlarının en zorlu dönemlerinde babalarının gölgelerini üzerlerinde hissetmişlerdir. Şehit çocuklarının hayat zorluklarıyla baş etmelerinde babaları önemli bir rol modelidir. Bunun yanı sıra Yaradan da her zaman ilahi bir korumayla onları gözetmektedir. Bu algı şehit çocuklarının manevi anlamda da güçlenmelerine katkı sağlamakta, hem baş edebilme süreçlerini hem de vatan sevgilerini perçinlemektedir. Şehit çocuklarında öne çıkan en güçlü duygulardan biri de vatan sevgisidir. Şehit çocukları çoğunlukla babalarının mesleklerini tercih etmek istemekte, babalarından devraldıkları vatan aşkını kendi nesillerine aktarmaktadırlar. Alan yazında gerçekleştirilen son çalışmalar çocukların yasları ile mücadele ederken ve kayıplarına uyum sağlarken ölmüş olan ebeveyn ile ilişkilerini sürdürmeye önem verdiklerini göstermektedir. Buna göre zamanla çocuklar bağlarını sürdürmek için çok çeşitli yollar geliştirmektedir. Normal gelişimsel kaymaların önemini vurgulayan Silverman, Nickman ve Worden (1992), içindeki ebeveyn tasarımının çocuğun kaybedilenle ilişkisinin sürmesini sağladığını, devam eden bu ilişkinin çocuk büyüdükçe ve yasının yoğunluğu azaldıkça değişeceğini, boş vermek yerine kaybın anlamının devamlı anlaşılmasına ve kavranmaya çalışılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Şehit yakınlarıyla yas deneyimi üzerine gerçekleştirilen bu araştırmada, hem annelerle hem eşlerle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş ve yas süreçlerine tanıklık edilmiştir. Uzun süre sahada kalmayı gerektiren bu araştırmada şehit yakınlarıyla birlikte farklı şehit aileleri de ziyaret edilmiştir. Gerek bu taziye ziyaretlerinde, gerekse ikili görüşmelerde eşlerin ve annelerin acılarının farklı ve yas süreçlerinin de bu doğrultuda farklı olduğu bilgisi edinilmiştir. Eşler ve annelerin sevdiklerinin şehit olması haberinin ardından “acıların kıyaslanması veya yarıştırılması” olarak nitelendirilebilecek duygularla karşı karşıya kalabildiği görülmüştür. Özellikle annelerin bu acılı süreçte güçlü durmak ve şehidin diğer yakınlarına destek olmak adına yaslarını tam olarak yaşayamadıkları bu araştırmanın en önemli bulgularından biridir. Nitekim bu gözlemler ve görüşmeler yoluyla elde edilen bu bulgu, şehit kardeşleri tarafından da teyit edilmiştir.

Araştırmada ruhsal bağ olarak isimlendirilen tema, şehit yakınlarının hem bitmeyen yaslarının, hem manevi anlamda güçlü olmalarının hem de baş etme süreçlerinin en temel çıkış noktasıdır. Bitmeyen yas süreci ruhsal bağ nedeniyle kolaylaşmaktadır. Bu bağ sayesinde bitmeyen yas şehit yakınlarının tabiriyle “yas değil, başka türlü bir şey” dir. Bu bağın kaynağı ise şehitliğe yüklenen anlam ve kutsallıktır.

Şehit olan bireylerin yakınlarına bıraktıkları en şerefli miras “şehit yakını” olmaktır. Eşler açısından şehit yakını olmak sorumlulukların artmasını beraberinde getirir de, toplumsal bir baskıyla asla karşılaşılmamıştır. Aksine şehidin hürmetine hep saygı ve sevgiyle el üstünde tutulmuşlardır. Boşanma veya normal ölüm sonucu yalnız kalan çoğu kadının uğradıkları mobbing düşünüldüğünde, şehit eşleri için bekar olmak dezavantaj olmamıştır. Bu her ne kadar eleştirilse de Türk toplumunun vatanına ve vatan uğruna can verenlere gösterdiği yüksek vefa ve sevginin bir yansımasıdır. Eşler açısından yas deneyimine ilişkin en önemli bulgulardan biri de, şehit eşlerinin

aradan ne kadar zaman geçerse evlenmedikleridir. **Evlenmeme** teması, **ruhsal bağ ve bitmeyen yas** temasıyla da ilişkili olarak değerlendirilebilir. Şehit olan eş ile devam eden ruhsal bağ, kadınların evliliği akıllarına dahi getirmemesinin nedenidir. Evlenmeme de bir diğer neden ise şehit eşleri tarafından çocuklar olarak dile getirilmiştir. Fakat başka şekillerde eşlerini kaybeden veya boşanan çocuk sahibi kadınların evlenme olasılıkları göz önüne alındığında, ruhsal bağ çok daha güçlü bir neden olarak görülebilir.

Katılımlı olarak yapılan gözlemler ve derinlemesine görüşmeler göstermiştir ki; **“neden ben?”** sorusunu hemen her şehit yakını kendine sormaktadır. Ve bu sorunun ardından şehit yakınlarına çoğu defa *“ne mutlu size”* ya da *“bu senin imtihanın”* cevabı verilmektedir. Şehit yakını olmak, sonsuzluğa uğurlanan bireyin yokluğunu ve acısını içine gömebilmekle eş değer görülmektedir. Bu atıflar, bulgularla değinilmeye çalışılan ertelenen yası, suçluluk ve bastırma/tahammül duygularını beraberinde getirmekte, aynı zamanda bireyleri karmaşık manevi yasa götüren önemli bir araç olmaktadır.

Şehit yakınlarına yönelik yürütülecek her türlü hizmet ve politikanın dikkatle belirlenmesi gerekmektedir. Son derece hassas olan bu gruplar için gerek devlet, gerekse toplumsal planda ne yapılırsa azdır. Bu nedenle şehit yakınlarının yas deneyimlerini sağlıklı bir şekilde geçirebilmeleri ve baş etme süreçlerine yönelik ilgili kurumlar tarafından eylem planları hazırlanmalıdır. Bu hizmetler yürütülürken de şehit yakınları arasında bir ayırım yapılmamalıdır. Anneler ve eşlerin yas süreçleri farklılık arz ettiğinden, bu bireylere şehit haberleri ayrı ayrı verilmelidir. Her bir şehit yakının yasını yaşamasına, acısını içinde tutmamasına böylece başarılı bir şekilde hayata uyum sağlamasına destek olunmalıdır. Şehit yakınlarına yas süreçlerinde sunulacak destek, psikologlar, sosyal hizmet uzmanları, din psikolojisi alanında eğitim almış manevi bakım uzmanları ve diğer meslek gruplarıyla işbirliği içerisinde gönüllülük ilkesi merkeze alınarak sağlanmalıdır.

Unutulmamalıdır ki, bir insanın en değerli varlığı hayatıdır, canıdır. Şehitler vatan savunması uğruna en değerli varlıklarından canlarından ve en sevdiklerinden geçmişlerdir. Şehitler seçilmiştir, mekanları bellidir, cennettir. Şehit yakınlarına da her fırsatta en az şehitler ordusu kadar seçkin ve özel oldukları ve bir gün mutlaka onlarla cennette buluşacakları hatırlatılmalı, olumlu dini baş etme süreçleri manevi bakım uygulamaları ile güçlendirilmelidir.

Sonuç olarak, yas deneyimine ilişkin bu çalışma, şehit yakınlarının farklı boyutlardan değerlendirilmesi, anlam dünyalarının keşfedilmesi ve manevi ihtiyaçlarının belirlenmesi gibi çalışmalarla güçlendirilmeli, üniversiteler ve devletin resmi kurumları aracılığıyla yakınlarının şehit olmasının hemen ardından bütüncül bir bakış açısıyla bu bireyler manevi ve psiko-sosyal yönden desteklenmelidir. Şehit babalarıyla ve şehit çocuklarıyla daha fazla katılımcıdan oluşan çalışmalar gerçekleştirilmeli, yas süreçleri ve manevi ihtiyaçlarına ilişkin bir ihtiyaç analizi yapılmalı, bu doğrultuda uzman kişilerce gerekli olan tüm destek sunulmalıdır.

Kaynakça

- Adler, N., Boyce, T., Chesney, M. A., Cohen, S., Folkman, S., Kahn, R. L., Syme, S. L. (1994). Socioeconomic status and health: the challenge of the gradient. *American Journal of Psychology*, 49, 15-24.
- Altındağ, N. (2020). Türkiye'nin PKK Bölücü Terör Örgütü İle Mücadelesine Dair Bir Analiz. *Anadolu Strateji Dergisi*, 2 (1) , 33-48.
- Ateş, N. E. (2019). "Sosyal Destek ve Dini Başa Çıkma: Şehit Aileleri ve Gaziler Örneği". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 1: 73-100.
- Baker, Ö. E., & Efe, İ. A. (Ed.). (2017). *Yas Danışmanlığı* (1. bs). Anı Yayıncılık.

- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5 (2) , 368-388.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), 231-274.
- Bonanno, G., & Kaltman, S. (2001). The Varieties of Grief Experience. Clinical psychology review, 21, 705-734.
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? American Psychologist, 59(1), 20-28.
- Bowlby, J. (1961). Processes of mourning. International Journal of Psychoanalysis, 42, 317-339.
- Burke, L. A., Neimeyer, R. A., McDevitt-Murphy, M. E., Ippolito, M. R., & Roberts, J. M. (2011). Faith in the wake of homicide: Spiritual crisis and bereavement distress in an African American sample. International Journal Psychology of Religion, 21, 1-19.
- Burke, L.A., Neimeyer, R.A., Holland, J.M., Dennard, S., Oliver, L., & Shear, M.K. (2014). Inventory of complicated spiritual grief: development and validation of a new measure. Death studies, 38 1-5, 239-50.
- Burke, L. A., & Neimeyer, R. A. (2014). Complicated spiritual grief I: relation to complicated grief symptomatology following violent death bereavement. Death studies, 38(1-5), 259-267.
- Burke, L. A., Neimeyer, R. A., Young, A. J., & Piazza-Bonin, E. (2014b). Complicated spiritual grief II: A deductive inquiry following the loss of a loved one. Death Studies, 38, 268-281.
- Casarett, D., Kutner, J. S., Abrahm, J. (2001). Life after death: A practical approach to grief and bereavement. Annals of Internal Medicine, 134, 208-215.
- Clayton, P., Halikas, J., & Maurice, W. (1972). The Depression of Widowhood. British Journal of Psychiatry, 120(554), 71-77.
- Creswell, J. W. (2017). Nitel Araştırmacılar İçin 30 Temel Beceri. (Hasan Özcan çev. ed.) Pegem Akademi.
- Esen Ateş, N. (2018). Şehit aileleri, gaziler ve gazi ailelerinde dinî başa çıkma: Adana örneği. Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Esen Ateş, N. (2019). Travmayı Anlamlandırması Açısından İmtihan İnancı ve Başa Çıkma: Şehit Aileleri, Gaziler ve Gazi Aileleri Örneği. Trabzon İlahiyat Dergisi, 6 (1) , 125-151.
- Freud, S. (2011). Metapsikoloji 3 (Cep Boy) Yas ve Melankoli Haz İlkesinin Ötesinde (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Gamino, L. A., Sewell, K. W., & Easterling, L. (2000). Scott and White grief study Phase 2: Toward an adaptive model of grief. Death Studies, 24, 633-660.
- Göka, E. (2018). Hoşçakal, Kayıp, Matem ve Hayatın Zorlukları, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Güngör, Ö. (2012). Yaşlılar İçin Cami Temelli Sosyal/Dini Hizmetler. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0 (38) , 161-188.
- Humphrey, K. M. (2017). Kayıp ve Yas İçin Danışmanlık Becerileri (Kollektif, Çev.). Nobel Yayın Dağıtım.

- Jacobs, S., Mazure, C., & Prigerson, H. (2000). Diagnostic criteria for traumatic grief. *Death studies*, 24, 185-199.
- Kara, E. (2016). Yas Süreci ve Dini Danışmanlık. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 251-270.
- Kara, E. (2017). A qualitative research on university students' religious approaches during the grieving process. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2, 203-223.
- Kessler, R. C., Kendler, K. S., Heath, A., Neale, M. C., Eaves, L. J. (1992). Social support, depressed mood, and adjustment to stress: a genetic epidemiologic investigation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62- 257-272.
- Kübler-Ross, E. (1997). *On death and dying*. Scribner Classics.
- Kümbetoğlu, Belkıs (2008), *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayıncılık.
- Lichtenthal, W.G., Currier, J.M., Neimeyer, R.A. and Keesee, N.J. (2010), Sense and significance: a mixed methods examination of meaning making after the loss of one's child. *J. Clin. Psychol.*, 66: 791-812.
- Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 101(2), 141-148.
- Onwuegbuzie, A. J. & Collins, K. M. (2007). A Typology Of Mixed Methods Sampling Designs İn Social Science Research. *The Qualitative Report*, 12(2), 281-316.
- Özdemir, L. (2019). Şehit Ailelerinin Yas Süreciyle Baş Etme Davranışlarının İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Özdoğan, Ö. (2005). İnsan Allah İlişkisi. *Dini Araştırmalar*, 7 (21), 135-162.
- Özel Kızıl, E. T. (Ed.) (2017). *Yürekte Kırk Mum; Bireysel ve Toplumsal Yas*. Pinhan Yayıncılık.
- Pietkiewicz, I., and Smith, J.A., A Practical Guide to Using Interpretative Phenomenological Analysis in Qualitative Research Psychology, *Psychological Journal*, 20, 1, 2014, 7-14.
- Prigerson, H. G., Frank, F., Kasi, S. V., Reynolds, C., Anderson, M., Zubenko, G., Houck, P., George, C. ve Kupfer, D. (1995). Complicated grief and bereavement related depression as distinct disorders: preliminary empirical validation in elderly bereaved spouses. *Am J Psychiatry*, 152, 22-30.
- Sarı, E. (2018). Şehit Ailelerinin Yas, Duygulanım Şiddeti, Sosyal Bozulma ve PTBS Düzeyleri ile Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Tarsus Örneği) (Yüksek Lisans Tezi). Çag Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Shear, M. K., Simon, N., Wall, M., Zisook, S., Neimeyer, R., Duan, N., Reynolds, C., Lebowitz, B., Sung, S., Ghesquiere, A., Gorscak, B., Clayton, P., Ito, M., Nakajima, S., Konishi, T., Melhem, N., Meert, K., Schiff, M., O'Connor, M.-F., ... Keshaviah, A. (2011). Complicated grief and related bereavement issues for DSM-5. *Depression and Anxiety*, 28(2), 103-117.
- Silverman, P. R., Nickman, S., & Worden, J. W. (1992). Detachment revisited: The child's reconstruction of a dead parent. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62 (4), 494-503.
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (p. 51-80). Sage Publications, Inc.

- Smith, J. A., & Osborn, M. (2004). Interpretative phenomenological analysis. In G. M. Breakwell (Ed.), *Doing social psychology research* (p. 229–254). British Psychological Society; Blackwell Publishing.
- Stroebe, M. S. ve Stroebe, W. (1993). The mortality of bereavement. In M. S. Stroebe, W. Stroebe, R. O. Hansson (Eds.), *Handbook of Bereavement: Theory, Research, and Intervention* (pp. 175–195). Cambridge University Press.
- Stroebe, M., Schut, H., & Finkenauer, C. (2001). The traumatization of grief? A conceptual framework for understanding the trauma-bereavement interface. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(3-4), 185-201.
- Şimşek Arslan, B., Buldukoğlu, K. (2019). Yasın Aile Üzerine Etkilerini Azaltmak İçin Uygulanan Yas Destek Programları. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 11 (3) , 402-417.
- Thompson, M. P., & Vardaman, P. J. (1997). The role of religion in coping with the loss of a family member to homicide. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(1), 44–51.
- Volkan, V. D. (2017). *Kayıptan Sonra Yaşam*. Pusula Yayınevi.
- Worden J.W. (2003) *Yas Danışmanlığı ve Yas terapisi Ruh Sağlığı Çalışanları İçin El kitabı*. Çev: Öncü B. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları No: 452.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (5. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M, Kenevir, F. (2016). Zühal Yeniçeri İle Anadolu'da Kadın. *Dini Araştırmalar*, 19 (49) , 391-397.
- Yıldız, M, Belen, F, Türkmen Arslan, K, Özasma, H. (2017). Defense mechanism against mortality salience in Turkish Muslim Population. *Dini Araştırmalar*, 20 (52 (15-12-2017)) , 33-55.
- Zisook S, Mulvihill M, Shuchter SR. Widowhood and anxiety. *Psychiatr Med*. 1990;8(4):99-116.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2018), Şehit Yakınları ve Gaziler Genel Müdürlüğü, Yayınlar. 10 Mayıs 2020 tarihinde <https://ailevecalisma.gov.tr/syggm/genel-mudurluk/yayinlar/> adresinden erişildi.